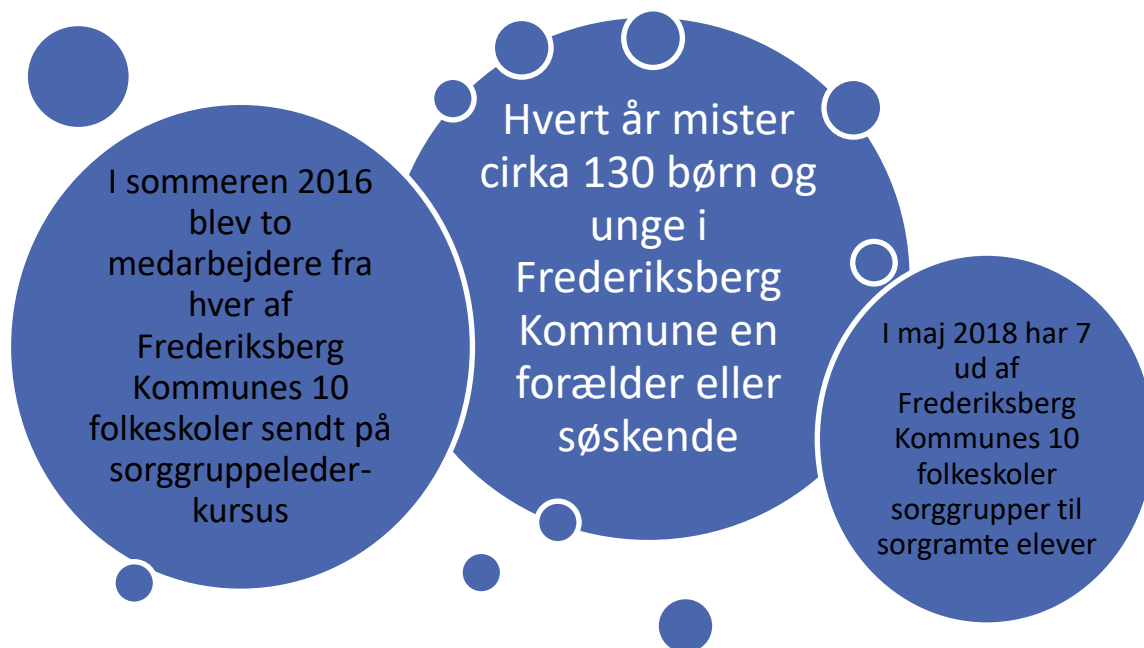

BØRNS SORG ER ET VOKSENT ANSVAR -
ET CASESTUDIE AF FREDERIKSBERG
KOMMUNES SORGGRUPPEPROJEKT

Roskilde Universitet

Speciale i Psykologi

Susanne Stein Borre 59135

Sanne Bømler 59181

Vejleder: Bettina Hjortholt

Anslag: 217.316

Normalsider: 90,5

FORFATTERERKLÆRING

Specialet er skrevet og udviklet i et tæt samarbejde lige fra ideudviklingens begyndelse til det sidste punktum, men da formalia kræver, at projektet individualiseres, har vi nedenfor anført hovedforfatter på de enkelte afsnit. Ifølge reglerne er abstract, indledning, problemformulering, konklusion og perspektivering undtaget fra reglen om individualisering og er derfor ikke anført i skemaet.

<p>Forord - <i>Sanne</i> Viden om feltet - sorgteori og sorgforståelse - <i>Susanne</i> Sorgforståelse - tosporsmodellen - <i>Sanne</i> Stemmer vi glemmer - <i>Susanne</i> Sorghandleplan i folkeskolen - <i>Sanne</i> Sorggrupper i skoler - <i>Susanne</i> Kompliceret sorg som diagnose- <i>Sanne</i> Hermeneutik - <i>Susanne</i> Forforståelse og fordomme - <i>Sanne</i> Horisontsammensmeltning - <i>Susanne</i> Den hermeneutiske spiral - <i>Sanne</i> Barmhjertighedsprincip - <i>Susanne</i> Videnskabelig kvalitet - <i>Sanne</i> Metode - <i>Susanne</i> Empirisk grundlag - <i>Sanne</i> Dokumentstudie - <i>Susanne</i> Observation - <i>Sanne</i> Interviewundersøgelsens design - <i>Susanne</i> Informanter - <i>Sanne</i> Databehandling - <i>Susanne</i> Transskribering- <i>Sanne</i> Meningsfortolkning af data - <i>Susanne</i> Refleksioner over vores metodiske valg - <i>Sanne</i> Teoretisk afsæt- <i>Susanne</i> Fair proces - <i>Sanne</i> De tre praksisnære principper - <i>Susanne</i> Seks teoretiske begreber - <i>Sanne</i> Forløbsstyring af en Fair proces- <i>Susanne</i> Organisering og ledelse af sorggrupper - <i>Sanne</i> Forskningsresultater - <i>Susanne</i></p>	<p>Konklusion af undersøgelsen - <i>Sanne</i> Sorggrupper i skolen - <i>Susanne</i> Kvalificering af sorggruppeledere - <i>Sanne</i> Supervision - udfordringer i sorggrupper - <i>Susanne</i> Konklusion af undersøgelsen - <i>Sanne</i> Caseberetning - <i>Susanne</i> Det er en fælles opgave at håndtere børn i sorg og skabe en sorgkultur - <i>Sanne</i> Sorghandleplaner kan ikke stå alene - <i>Susanne</i> Viden og uddannelsens betydning for sorggruppelederes oplevelser - <i>Sanne</i> Samarbejdets betydning for sorggruppeprojektet- <i>Susanne</i> Supervision - <i>Sanne</i> Organisatoriske rammer og personlige erfaringer - <i>Susanne</i> Tid til sorggruppelederfunktionen - <i>Sanne</i> Sorggruppelederes opgaver - <i>Susanne</i> Ansvar og engagement - <i>Sanne</i> Personlige erfaringer - <i>Susanne</i> Sorggruppernes fremtid - <i>Sanne</i> Udvikling af forforståelser i et refleksivt hermeneutisk perspektiv - <i>Susanne</i></p>
--	--

TAK TIL

Empirisk forskning er kun muligt i et felt, som indvilliger i og udviser interesse for et samarbejde. Vi vil i den forbindelse rette en stor tak til Frederiksberg Kommunes skolechef, medarbejdere fra Pædagogisk Psykologisk Rådgivning (PPR) i Frederiksberg Kommune, projektleder i *OmSorg* under Kræftens Bekæmpelse samt de mange sorggruppeledere, som har ladet os spørge til deres erfaringer i forbindelse med Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt. Det har været givende, lærerigt og af uvurderlig betydning for at kunne gennemføre specialet.

Vi vil dernæst rette en stor tak til vores vejleder, Bettina Hjortholt, der gennem sin interesse, faglige sparring og vejledning har bidraget gennem hele processen.

Og endelig skal rettes en stor tak til vores mænd for korrekturlæsning og værdifulde kommentarer og en tak til vores familier generelt for deres mentale støtte, interesse og opmuntring under hele specialet.

LÆSEVEJLEDNING

I dette speciale anvender vi APA som referencesystem. Følgende er en læsevejledning, der tydeliggør, hvordan vi i specialet refererer til titler, udsagn med mere:

- Citater taget fra tekster, bøger og informanter er angivet i “*kursiv med dobbelt anførelsestegn*”.
- (...) betyder vi har klippet i samtalen, mens [xxx] betyder vi har tilføjet et eller flere ord i citaterne for, at sikre at læseren ved, hvad der tales om.
- *Kursiv* anvendes altid ved første omtale af teoretiske begreber samt ved titler på bøger eller artikler. En undtagelse er Bo Vestergaards tre praksisnære principper og hans seks teoretiske begreber, som gennem hele specialet, skrives i *kursiv*.
- Understregning er brugt ved egne, forfatteres eller informanters fremhævning af et ord.
- ‘Enkelt anførelsestegn’ er anvendt ved forbehold over for ordet.

ABSTRACT

This thesis examines which positive and negative factors and conditions encountered by the bereavement group leaders, are considered to be particularly important in their work in Frederiksberg council's bereavement group project. The bereavement group project is a two-year project running throughout the council's ten state schools. The bereavement group leaders include both teachers and child /youth workers, all of whom have participated in a three-day course led by the Danish Cancer Society.

The examination is conducted from a philosophical hermeneutic perspective and the empirical basis consists of a case study based on different qualitative methods. Included in the qualitative methods are documents, a project description, teaching resources, observational evidence and semi-structured individual interviews as well as focus group interviews. There have been three individual interviews, consisting of an interview with the leader of the local education authority of Frederiksberg Council, a project manager and educator working for Danish Cancer Society and a bereavement group leader. Four focus group interviews were carried out consisting of two interviews with two bereavement group leaders, one interview with three bereavement group leaders and one interview with four bereavement group leaders. In total, eleven bereavement group leaders have shared their experiences.

In order to analyse the case study with its empirical material and fulfill the stated aim of the thesis, different theoretical approaches are applied. Bo Vestergaard's theoretical approach, termed *Fair Proces*, uses a strategic process design for leading changes, Atle Dyregrov, Iren Johnsen & Kari Dyregrov's extensive research involved a number of bereavement groups in Norway, and Annemarie Dencker's research was based on bereavement groups for children in Danish schools. Vestergaard's *Fair Process* is based on three practical principles: *engage*, *explain* and *clarify expectations*. Vestergaard's practical principles have been used to analyse the organizational and work psychological aspects of Frederiksberg Council's bereavement group project. Research by Atle Dyregrov et al. was applied because of their findings on how to organize and lead bereavement groups. Dencker's research contributes specific knowledge about the thesis field as it takes its starting point in bereavement group leaders working in Danish state schools.

The thesis concludes that various factors and conditions are considered important by the bereavement group leaders regarding their task in Frederiksberg council's bereavement group project.

The positive factors and conditions identified by the bereavement group leaders includes:

- The importance of engaged bereavement group leaders
- Endorsement by the school leadership as well as the teachers and the child/youth workers
- Cooperation with experienced bereavement group leaders
- Having sufficient time for the work
- Well-structured supervision
- The importance of a well-run *bereavement culture* at the school

On the other hand, the bereavement group leaders identify significant negative factors and conditions as being:

- The undefined distribution of roles
- Inefficient training
- Difficulties in identifying the children who have lost a parent or sibling
- The lack of a strategic process design

INDHOLDSFORTEGNELSE

Forfattererklæring	2
Tak til	3
Læsevejledning	4
Abstract	5
Indholdsfortegnelse	7
Forord	9
Indledning	10
Viden om feltet - sorgteori og sorgforståelse	14
Sorgforståelse - tosporsmodellen	14
Børn og sorg.....	16
Stemmer vi glemmer - sorgkultur i folkeskolen	17
Sorghandleplan i folkeskolen	19
Sorggrupper i skoler	20
Kompliceret sorg som diagnose	22
Det videnskabsteoretiske afsæt	24
Hermeneutik.....	24
Forforståelse og fordomme.....	24
Horisontsammensmeltning	25
Den hermeneutiske spiral	25
Barmhjertighedsprincip	26
Videnskabelig kvalitet.....	27
Metode	28
Empirisk grundlag	29
Dokumentstudie	29
Observation	30
Interviewundersøgelsens design - det kvalitative forskningsinterview	30
Informanter	33
Databehandling	36
Transskribering	37
Meningsfortolkning af data.....	37
Refleksioner over vores metodiske valg.....	38

Teoretisk afsæt.....	41
Fair proces - forløbsstyring af involverende forandringsprocesser	42
<i>De tre praksisnære principper.....</i>	42
<i>Seks teoretiske begreber.....</i>	44
<i>Forløbsstyring af en Fair proces.....</i>	46
Organisering og ledelse af sorggrupper	47
<i>Forskningsresultater</i>	48
<i>Konklusion af undersøgelsen</i>	49
Sorggrupper i skolen.....	50
<i>Kvalificering af sorggruppeledere.....</i>	50
<i>Supervision - udfordringer i sorggrupper.....</i>	51
<i>Konklusion af undersøgelsen</i>	52
Caseberetning	54
Analyse	60
Analysedel 1.....	60
<i>Det er en fælles opgave at håndtere børn i sorg og skabe en sorgkultur.....</i>	60
<i>Sorghandleplaner kan ikke stå alene.....</i>	66
Analysedel 2.....	69
<i>Viden, uddannelse og samarbejde.....</i>	69
<i>Viden og uddannelsens betydning for sorggruppelederes oplevelser</i>	69
<i>Samarbejdets betydning for sorggruppeprojektet</i>	75
<i>Supervision.....</i>	78
Analysedel 3.....	81
<i>Organisatoriske rammer og personlige erfaringer</i>	81
<i>Tid til sorggruppelederfunktionen</i>	81
<i>Sorggruppelederes opgaver.....</i>	84
<i>Ansvar og engagement.....</i>	86
<i>Personlige erfaringer</i>	91
<i>Sorggruppernes fremtid.....</i>	93
Udvikling af forforståelser i et refleksivt hermeneutisk perspektiv	95
Konklusion	97
Perspektivering.....	101
Bilagsoversigt.....	103
Litteraturliste.....	104

FORORD

Dette speciale er et empirisk studie af sorggruppelederes erfaringer med Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt i folkeskolen. Specialet tager afsæt i et sorggruppelederperspektiv med fokus på sorggruppeledernes oplevelser af projektets potentialer og barrierer.

Sorggrupper er et område, vi begge har stor interesse i og har beskæftiget os med gennem flere års praksiserfaring som sorggruppeledere på forskellig vis. Vi har en baggrund som henholdsvis skolelærer og jordemoder og har derudover begge en sorggruppelederuddannelse.

Sanne, som er ansat i Frederiksberg Kommune, har gennem de sidste to år i samarbejde med en kollega ledet en sorggruppe for elever, som har en terminal syg pårørende i den nærmeste familie, eller har mistet en forælder eller søskende. Sanne har fulgt Kræftens Bekæmpelses sorggruppelederuddannelse som led i Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt og deltaget i supervisionsmøder fire gange årligt i Pædagogiske Psykologiske Rådgivning (PPR). Derudover har hun været på et opfølgende sorggruppelederkursus hos Kræftens Bekæmpelse. Sanne er på denne måde aktivt deltagende i det felt, vi undersøger.

Susanne har fire års erfaring som sorggruppeleder i hospitalsregi. Sorggrupperne var åbne grupper for forældre, der i løbet af graviditeten og op til tre måneder efter fødslen havde mistet et barn. Hun fik sin sorggruppelederuddannelse som et kombineret forløb arrangeret af Landsforeningen Spædbarnsdød, med kurser løbende over to år med 'sidemandsoplæring' i gruppeledelse af en uddannet terapeut samt ved månedlige supervisioner. Sorggrupper for forældre adskiller sig i sin væsentlighed fra sorggrupper med børn ved, at deltagerne er voksne, som alle har mistet et barn. Men vi ser samtidig mange ligheder i måden, sorggrupperne organiseres og tilrettelægges på, samt ligheder i den viden om sorg og sorgbearbejdelse, sorggrupperne arbejder ud fra.

Foruden vores praksiserfaring har vi begge løbende beskæftiget os med feltet under vores kandidatuddannelser samt deltaget i foredrag og konferencer inden for feltet sorg og kriser. Specialet bygger på denne måde videre på et vidensfelt, der er opnået gennem kandidatuddannelsen, kurser og flere års praksiserfaring.

INDLEDNING

“Sorg er ikke en sygdom - det er en uundgåelig del af tilværelsen. Alle kan lære at tale med børn i sorg - man skal blot turde tage det første skridt” (Dencker, 2008:48).

Dette speciale sætter fokus på Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt i folkeskolen - et toårigt projekt, der afsluttes i juni 2018. Omdrejningspunktet for specialet er sorggruppelederens oplevelser af potentialer og barrierer i relation til projektets organisering og styring samt deres erfaringer med at få etableret og gennemført sorggrupperne på kommunens folkeskoler. Ydermere belyser specialet sorggruppelederens oplevelser og erfaringer med de arbejdsopgaver, der knytter sig til projektet med betydning for dem.

I gennemsnit mister cirka fem børn under 18 år hver dag en mor eller far i Danmark. Det er 2000 børn, der hvert år står i en sådan livsændrende situation. For langt de fleste af børnene gælder, at de ikke kun mister en person, de elsker højt, og som de fleste har oplevet at få ubetinget kærlighed fra, men de mister også en rollemodel, en omsorgsgiver, forsørger og opdrager (Guldin, 2017:126). Den kulturelle forståelse af sorg, som vi har i Danmark, er videreført gennem generationer og udmærkes ved de rituelle adfærdsmønstre og tankesæt, der træder i kraft, når et menneske dør (Guldin, 2017:35) I Danmark har der i en lang periode været tavshed omkring sorg, og der har været en forventning om, at det var noget, ‘der gik over’. Men meget tyder på, at sorgkulturen er under forandring. Professor Svend Brinkmann står i spidsen for et nyt forskningscenter på Aalborg Universitet, som har fået over 12 millioner kroner af Det Obelske Familiefond til et femårigt forskningsprojekt, der bliver kaldt *Sorgens kultur* og undersøger sorgens væsentlige psykologiske, kulturelle og kliniske aspekter (Østergaard, 2016; Landsforeningen Liv&Død). Inden for de seneste år er der udgivet flere bøger om sorg, og flere temaprogrammer om sorg har været vist i tv. Senest programserien *Kunsten at miste*, som blev vist i slutningen af 2017 på DR K. Programmerne følger journalist Esben Kjær, der har mistet sin søn til kræft og på egen krop mærket sorgens enorme og forandrende kræfter, og med sin egen erfaring som drivkraft undersøger viden omkring danskernes forhold til sorg (Dr.dk, 2017).

Historisk set og i takt med at børn og unge har fået en større plads i samfundet og i familielivet, er der ifølge cand. psych. og ph.d. i sorghåndtering Mai-Britt Guldin kommet en større forståelse af,

hvor betydningsfuldt det er ikke kun for voksne, men også for børn og unge, at være en del af et fællesskab omkring sorg (Guldin, 2017:35). I forbindelse med dødsfald og begravelser findes der i Danmark forskellige ritualer og traditioner, men efter begravelsen har vi i vores samfund ingen fælles traditioner for sorgarbejdet. Dette står i modsætning til flere andre lande - blandt andet Mexico, hvor det er en tradition, at de sørgende deltager i en årlig messe og parade i syv år efter dødsfaldet (Bosak, 2016). At vi i Danmark ikke har samme traditioner forbundet med sorgarbejdet, kan være en af grundene til, at et stort antal børn og unge fortæller, at de oplever stor ensomhed i forbindelse med at have mistet en forælder. Flere fortæller, at de ikke føler, de har nogen at tale med om deres sorg (Lytje & Bøge, 2016: 21; Kargin, 2014:20).

Den første sorggruppe for børn og unge i Danmark blev dannet i Kræftens Bekæmpelse i 1993. Siden er flere kommet til og er typisk udbudt gennem private NGO'er, sundhedsvæsenet, i kommunalt regi eller i folkekirken. I dag er der omkring 230 sorggrupper i Danmark for børn og unge, der har mistet en forælder eller søskende. Derved tilbydes 5-10% af børn og unge, der har mistet et nært familiemedlem et sorggruppeforløb, hvor de kan mødes med jævnaldrende og dele deres sorg, oplevelser og tanker (Lytje & Bøge, 2017a:121-122). Det betyder samtidig, at minimum 90% af børn og unge, der har mistet et nært familiemedlem, på nuværende tidspunkt ikke får et tilbud om at komme i sorggruppe.

Projekt *OmSorg* er Kræftens Bekæmpelses indsats for børn i sorg. De har ti års erfaring med at etablere sorggrupper i folkeskolen og har siden 2010 arbejdet for, at der uddannes sorggruppeledere og etableres sorggrupper på flere skoler. *OmSorg* arbejder for, at ingen børn skal stå alene med deres sorg og for at synliggøre og forbedre vilkårene for de børn, der oplever at have en alvorlig syg eller død forælder eller søskende. I nedenstående citat peger *OmSorg* på, hvorfor de mener, at det både er nærliggende og vigtigt, at der findes sorggrupper på skoler:

“På en gennemsnits kommuneskole med 500 børn, vil der statistisk set være mellem 5 og 15 børn, som har mistet en forælder og ca. 12-16 børn, der oplever, at far eller mor bliver indlagt med en livstruende sygdom. Da børn opholder sig i skolen i en stor del af deres vågne tid, er det derfor oplagt, at de har voksne i nærheden, som de er fortrolige med - og som de kan tale med om deres sorg” (cancer.dk).

Det beskrives endvidere, at tanken ved at have sorggrupper i skolen er, at man dels vil øge antallet af gruppetilbud og dels sikre hjælpens tilgængelighed til de sorgramte børn.

Fakta

Tal fra Kræftens Bekæmpelse fra 2018 viser, at ca. 70 ud af 1276 danske folkeskoler har en sorggruppe

(cancer.dk)

OmSorg bidrager med viden om børn og sorg og udbyder kurser målrettet ansatte i skoler, dagtilbud, sundhedsplejen samt til frivillige, der vil *“gøre en forskel for børn i sorg”* (cancer.dk). Formålet med sorggrupper på landets folkeskoler er ikke at tilbyde terapeutiske behandlingsforløb, men ifølge OmSorg at skabe et sted, hvor sorgramte børn har mulighed for at dele deres oplevelser med jævnaldrende og møde forståelse for de mange svære tanker og følelser (cancer.dk). OmSorg under Kræftens Bekæmpelse har stået for et tredages sorggruppelederkursus og for en opfølgende workshop-dag, som sorggruppeledere i Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt har deltaget i, og som vi løbende gennem specialet vil referere til som Kræftens Bekæmpelses sorggruppelederkursus.

Organisationen Børn, Unge & Sorg arbejder ligeledes for og med børn og unge i sorg. De tilbyder psykologiske terapiforløb for børn og unge under 28 år, som har mistet eller har en alvorlig syg forælder eller søskende. Forløbene foregår individuelt eller i grupper og varetages af to psykologer og adskiller sig herved fra sorggrupper i folkeskolen, hvor sorggruppelederne er folkeskolelærere eller pædagoger, som har deltaget i Kræftens Bekæmpelses kursusforløb. I Børn, Unge & Sorg rådgiver og uddanner de ligeledes fagfolk i sundhedsvæsenet, daginstitutioner og skoler til at kunne hjælpe børn og unge i sorg bedst muligt. I 2017 blev Det Nationale Sorgcenter etableret på baggrund af erfaring med sorgarbejde i Børn, Unge & Sorg, og de udgør i dag en fælles organisation (bornungesorg.dk). Folkekirken er endnu en aktør, der tilbyder ikke-terapeutiske sorggrupper for personer, der har mistet en nær pårørende. Her er det præster og frivillige, der ofte har et kursusforløb tilsvarende de sorggruppelederkurser, som lærere og pædagoger deltager i (Thomsen, Hansen & Busch, 2014:88). Kurser som disse vil indgå som en del af specialets undersøgelsesfelt.

Vi vil i specialet tage udgangspunkt i en forståelse af, at sorggrupper er et essentielt værktøj til at hjælpe børn i sorg. Med baggrund i vores praksiserfaringer og faglige interesser for sorggrupper retter vi fokus på sorggruppelederens oplevelser af og erfaringer med Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt på folkeskolerne. I relation hertil ønsker vi at undersøge følgende:

Problemformulering:

Hvilke potentialer og barrierer oplever sorggruppeledere som betydningsfulde for deres arbejdsopgaver i Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt på folkeskolerne?

VIDEN OM FELTET - SORGTEORI OG SORGFORSTÅELSE

I dette kapitel introduceres forskningsbaseret viden omkring sorg og sorgforståelse, viden omhandlende håndtering af børn i sorg i folkeskolen samt kompliceret sorg som diagnose. Hensigten med kapitlet er dels at bidrage med baggrundsviden og dels at give en bredere forståelse af det problemfelt, specialet tager sit afsæt i.

Sorg er en grundlæggende følelsesmæssig tilstand, der opleves efter et tab, og kan defineres som; *“den fysiske og psykiske reaktion på at miste en nærtstående, til hvem der har været et følelsesmæssigt bånd. Reaktionen omfatter en lang række følelsesmæssige, kognitive, adfærdsmæssige og somatiske symptomer”* (Guldin, 2017:27).

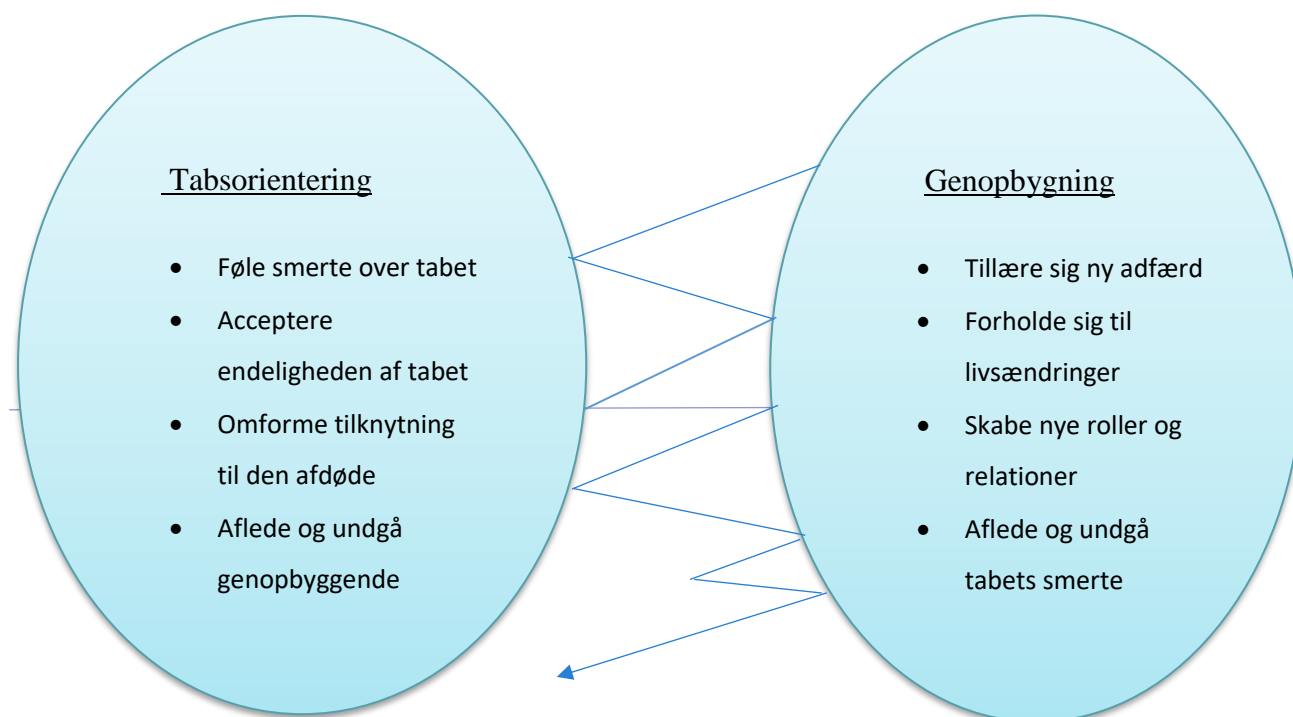
Sorgforståelse - tosporsmodellen

Professor dr. Margaret Stroebe og dr. Henk Schut er sorgforskere og har udviklet *tosporsmodellen*, der har vundet international udbredelse inden for sorgforståelse (Guldin, 2014b:5). En gennemgang af tosporsmodellen skal bidrage til specialets problemfelt med viden omkring den fælles forståelsesramme, som specialets sorgteoretikere trækker på, og som bidrag til at belyse den viden, som Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt tager afsæt i.

Tosporsmodellen er en teoretisk forklaringsmodel til at forstå sorg som en dynamisk tosporet proces, der bærer sorgen fremad mod integration af tabet i selvopfattelsen (Stroebe & Schut, 1999:211). Modellen har ifølge cand. psych. ph.d. Mai-Britt Guldin afløst en tidligere udbredt forståelse af, at sorg forløber i stadier eller faser og bygger på et bredt empirisk fundament, som gør op med en mangeårig psykodynamisk dominans på sorgområdet. Med tosporsmodellen skal sorg forstås som en individuel, dynamisk og adaptiv proces, hvor der foregår en konstant vekslen inde i personen og i forhold til omverdenen. Den sørgende vil i sorgprocessen pendulere mellem at være i tabet og være i den nye hverdag. I relation hertil skal sorgen forstås som en kompleks tilpasning til et forandret liv, og begrebet *coping* bliver et centralt begreb i forhold til sorgarbejdet (Guldin, 2014a:107; Mogensen & Engelbrekt 2013:52). Begrebet coping skal i Stroebe og Schuts optik forstås som individets evne

til at håndtere de forskellige stressorer, der fremkommer i forbindelse med et tab (Stroebe & Schut, 1999:212).

Tosporsmodellen opererer med en følelsesmæssig og en kognitiv udvikling i den sørgende: *Det tabsorienterede spor og genopbygningssporet*. Figuren nedenfor illustrerer den pendulering, der sker mellem de to spor i sorgprocessen.

Tosporsmodellen inspireret af Stroebe & Schut

Det tabsorienterede spor og genopbygningssporet optræder som *over-stressorer*, der hver rummer en række enkelt stressorer, som påvirker den sørgende afhængigt af, hvordan han eller hun er i stand til at cope med tabet. Sorgen anses som en langsomt fremadskridende proces og repræsenterer i modellen således en dynamisk vekselvirkning mellem det at være i tabet og det at være i de nye livsvilkår, som tabet har forårsaget (Stroebe & Schut, 1999:197, 215). Det betyder ifølge Stroebe og Schut, at den sørgende kan veksle mellem at lade sig konfrontere med sorgens følelser og andre gange være optaget af hverdags-reetablerende processer, for at sorgen ikke bliver for overvældende (Stroebe & Schut, 1999:213f). Det centrale i tosporsmodellen er ifølge Guldin, at de to spor anses som ligeværdige modsat tidligere klassiske sorgfasemodeller. Der vil imidlertid være individuelle

forskelle på, hvor meget af sorgprocessen der foregår i henholdsvis det ene eller andet spor, hvorfor det betydningsfulde er selve vekselvirkningen mellem sporene (Guldin, 2014a:111). En kompliceret sorgreaktion sker som konsekvens af en manglende dynamisk vekslende proces mellem sporene, så den sørgende bliver fastlåst, og tilpasningen af tabet udebliver. I tosporsmodellen skal den komplicerede sorg forstås som fastholdelse af u hensigtsmæssige og rigide copingmønstre (Stroebe & Schut, 1999:217f).

Guldin rejser en kritik af den del af modellen, som ifølge hende ikke anviser, hvornår sorg går over og bliver behandlingskrævende. Stroebe og Schut peger også på, at modellen kræver løbende verificering, da den åbner op for en række spørgsmål i relation til sorgprocesser. Her fremhæves blandt andet balancen mellem, hvornår brugen af undgåelse er hensigtsmæssig, og hvornår sorgreaktionen fordrer konfrontation med tabet (Stroebe & Schut, 1999:220).

Tosporsmodellen er udviklet med baggrund i voksnes sorgprocesser. Guldin argumenterer for, at modellen også er anvendelig til forståelsen af børn og unges sorg, da de som voksne også veksler mellem de to processer. Det viser sig, når et barn: *“oplever en kortvarig og intens fordybelse i sorgens følelser og gråd over dødsfaldet for derefter at løbe ud og lege, som om intet var hændt”* (Guldin, 2014a:37).

Børn og sorg

Cand. psych. og ph.d. i sorghåndtering Mai-Britt Guldin har de sidste 12 år forsket i og arbejdet psykoterapeutisk med mennesker med kompliceret sorg på Aarhus Universitetshospital og Aarhus Universitet. Guldins bidrag i specialet er specifik viden omkring børns sorg.

Guldin beskriver, hvordan det at miste en nærtstående er en af de mest smertefulde og følelsesmæssigt udfordrende begivenheder, der kan ramme en person: *“Det ændrer det indre psykologiske landskab for altid, og livet bliver aldrig det samme igen”* (Guldin, 2017:21). Når det sker for et barn eller en ung, kan det medføre store omvæltninger i hverdagslivet og påføre barnet eller den unge en voldsom psykisk smerte, som de ikke har stiftet erfaringer med tidligere i livet. Ifølge Guldin kan børn og unges sorg på nogle områder sammenlignes med voksnes sorgreaktioner, men adskiller sig samtidig ved en afhængighed af deres nærmeste omkring dem for at kunne opleve tryghed til at vokse og udvikle sig (Guldin, 2017:21-22). Psykologisk og fysisk vil barnet eller den

unge ikke være fuldt modent. Den udvikling foregår sideløbende med sorgen, hvilket øger risikoen for afsporing af den normale udviklingsproces. Sorgreaktioner hos børn og unge bør derfor i Guldins optik forstås i relation til deres psykiske og kognitive udviklingstrin, de sproglige færdigheder samt ind i det familiemønster, de er en del af, da det vil have altafgørende indflydelse i måden, deres sorg kommer til udtryk på (Guldin, 2017:23). Der er således væsentlige udviklingsmæssige forskelle på, hvorvidt et barn eller en ung er i stand til at forstå og sprogligt udtrykke de følelsesmæssige reaktioner, der følger med sorgen, og for nogen kan sorgreaktionerne komme til udtryk gennem adfærdsmæssige og somatiske reaktioner (Guldin, 2017:33). Det har endvidere betydning, at børn, der endnu ikke har udviklet et sprog for deres sorg, er meget afhængige af relationer til voksne og deres opmærksomhed og støtte for at kunne håndtere sorgens mange svære facetter. Guldin pointerer, at professionelle skal forholde sig til den følelsesmæssige byrde, det er, når et barn eller en ung er i sorg, samt turde tale om tabet og rumme de intense følelser, der følger, uden at distancere sig fra barnet eller den unge (Guldin, 2017:43). I relation hertil skriver Guldin, at tab for de fleste børn og unge opleves som multifacetterede og komplekse, og at der fortsat er et stort behov for forskning inden for børn og unges sorg - herunder hvem sorgen kan få langvarige konsekvenser for, samt i hvordan børn og unge bedst støttes i sorgen (Guldin 2017:24). Guldin mener, at sorggrupper kan være en god støtte for nogle børn, men ikke nødvendigvis for alle. Hun understreger, at sorggrupeledere i skolen bør have et meget erfarent blik for elevernes forskellige sorgreaktioner og behov (Helweg & Guldin 2017: 203).

Stemmer vi glemmer - sorgkultur i folkeskolen

Cand. pæd. psych., ph.d. og post. doc. i Kræftens Bekæmpelse med speciale i børn og sorg Martin Lytje bidrager til feltet med viden omkring skolers sorgkultur og i relation hertil børns oplevelser af at vende tilbage til skolen efter at have mistet et nært familiemedlem. Han er projektleder, forsker og specialiseret i problematikker vedrørende sorg i det danske skolesystem.

I 2005 publicerede Lytje Ph.D afhandlingen *Unheard Voices: Parentally Bereaved Danish Students' Experiences and Perceptions of the Support Received Following the Return to School*. Afhandlingen beskæftiger sig med danske skolers sorgberedskab i relation til elevers oplevelse af den støtte, de modtog, i forbindelse med at vende tilbage til skolen efter tab af en forælder (Lytje, 2016a). Forskningen viser, at der var en generel oplevelse blandt de sorgramte elever af, at støtten

fra lærere og skolekammerater ofte blev dårligere, som tiden gik. Det fik mange af eleverne til at føle sig ensomme og isoleret med deres sorg. En pige stillede sig således undrende over for: “(...) hvorfor hendes lærer kunne huske, at en elev havde nøddeallergi, men konstant glemte at hun havde mistet sin far” (Lytje, 2016b:112). Selvom eleverne både havde gode og dårlige dage, såvel perioder hvor de ikke tænkte på deres tab, blev sorgen beskrevet som en konstant følgesvend, hvilket afspejler den vekselvirkning, der er beskrevet i tosporsmodellen.

Lytje identificerede tre faktorer, der har direkte indvirkning på elevernes måde at navigere i sorgen. Det var: “At være anderledes, At have kontrol og At være i sorg” (Lytje, 2016b:113).

Følelsen af at være anderledes kom til udtryk gennem oplevelser af, at de tætte relationer omkring den sorgramte - herunder lærer, pædagoger og klassekammerater - ofte havde svært ved at tale med eleven om dennes sorg. På den måde følte eleven sig hurtigt anderledes og isoleret.

Faktoren at være i kontrol handler om et stærkt ønske fra den sorgramte om at genvinde styringen og kunne vende tilbage til en ‘normal’ hverdag. Lytje fremhæver vigtigheden af, at den unge bliver inkluderet i beslutningsprocesser, der relaterer sig til, hvordan skolen vælger at støtte og håndtere elevens sorg. Ligeledes viser forskningen, at der genskabes en følelse af at have kontrol, når eleven kan kontrollere ting vedrørende tabet, såsom hvem der ved hvad om dødsfaldet.

Følelsen af at være i sorg beskrives som en konstant følelse og samtidig noget, som kan udløses af særlige situationer og begivenheder. Sorgen fremtræder som en fornemmelse af tristhed og i form af påtrængende tanker, om den man har mistet. Det beskrives, hvordan den sorgramte elev kan tage pauser fra sorgen, men at tankerne, der følger med sorgen, i perioder kan gøre det svært for eleven at tænke på andet og endvidere kan føre til emotionelle reaktioner og koncentrationsbesvær (Lytje, 2016b:113).

Sammenfattende viser Lytjes forskning, at hvis skolen hjælper den sorgramte elev med at håndtere og imødekomme de tre nævnte faktorer, kan dét at vende tilbage til skolen og sorgprocessen opleves som lettere for eleven. Sorgen vil ifølge Lytje altid være der, men med tiden vil følelser forbundet med sorgen fylde mindre. Han konkluderer blandt andet: “at professionelle bør have styrket fokus på at se sorg som en social proces. De følgekonskvenser, der kan være, når den unges behov kolliderer med samfundets forventninger, kan i høj grad påvirke individet og på mange måder give lige så store udfordringer som sorgen selv” (Lytje, 2016b:113). Derudover konkluderer

Lytje, at der er behov for, at de sorgramte elever indtænkes i skolernes sorgberedskabsplaner som kompetente samarbejdspartnere og eksperter på egne behov.

Sorghandleplan i folkeskolen

I dette afsnit præsenteres hensigt og formål med sorghandleplaner på landets skoler, hvori det blandt andet anbefales, at tilbud om sorggrupper integreres i sorgberedskabet. Viden om sorghandleplaner findes væsentligt for specialets problemstilling, idet den har betydning for sorggruppers eksistens og udbredelse.

Der findes ingen nationale retningslinjer for sorgramte børn eller anbefalinger i forhold til, hvor i det offentlige system opgaven skal løftes, eller for hvilke børn der har behov for sorgstøtte. Alligevel har godt 98% af alle folkeskoler implementeret en sorgplan med en nedskrevet handleplan for, hvordan skoler skal håndtere sorgudløsende situationer, der involverer skolens elever (Lytje & Bøge, 2017b:9). I 2017 udgav Kræftens Bekæmpelse *Sorghandleplan 2.0* - en praktisk manual, der er sendt til alle landets skoler i januar 2018, som er en opdateret udgave af en tidligere publikation fra 1998. Målet med udgivelsen er at hjælpe skolerne til at opdatere deres nuværende sorghandleplaner, sådan at ingen børn skal stå alene i sorgen. Særligt lægges der vægt på, at skolerne skal have mere fokus på børns langsigtede sorg, og at børn sørger forskelligt (Lytje & Bøge, 2017b:10). I sorghandleplanen står at: *“etablere og vedligeholde et sorgberedskab på skolen er en vigtig måde at dokumentere skolens ansvarlighed over for børn i sorg, og en fælles garanti for, at skolen er parat til at hjælpe nogle af de mest sårbare børn”* (Lytje & Bøge, 2018:1).

Sorghandleplan 2.0 er baseret på den nyeste viden omkring konsekvenserne af børns sorg. Særligt den tidligere præsenterede forskning af Lytje beskrives i bogen som vigtig baggrund for at forstå børnenes oplevelser og deres ønsker om at blive inkluderet i planlægningen af sorgberedskabet. Skolens sorgberedskab omfatter de voksne, planer og redskaber, der har en potentiel rolle i mødet med sorgramte børn, og dermed udgør sorghandleplanen en del af skolens samlede sorgberedskab (Lytje & Bøge, 2017b:10).

Skolerne anbefales at strukturere deres sorghandleplaner således, at de både kan håndtere den indledende og langsigtede elevstøtte gennem henholdsvis et grundberedskab og en individuel orienteret sorghandleplan for eleven. I *Sorghandleplan 2.0* gives der konkrete redskaber til

udarbejdelsen af sorghandleplaner med anbefalinger omkring forældresamarbejde, skolens ansvar og ressourceforbrug, samt hvordan man bedst muligt inddrager barnet i processen. Derudover formidles den nyeste viden om sorg i forbindelse med et dødsfald.

Sorggrupper i skoler

Cand.mag i pædagogik og antropologi Annemarie Dencker er projektleder i OmSorg i Kræftens Bekæmpelse. Dencker skriver aktuelt ph.d-afhandlingen *Sundhedskommunikation når børn er pårørende til alvorligt syge*. Dencker er også forfatter bag to danske undersøgelser af sorggrupper i folkeskolen. Den seneste med titlen: *Sorggrupper i skoler; En evaluering af børns udbytte*. Den anden undersøgelse, *Evaluering af pilotprojekt: Sorggrupper i skolen*, vil indgå som en del af specialets teoretiske afsæt og præsenteres i teoriafsnittet. Dencker bidrager til feltet med viden omkring børns deltagelse i sorggrupper i folkeskolen.

Denckers undersøgelse bygger på 23 individuelle kvalitative interviews af henholdsvis folkeskoleelever i sorggruppeforløb i alderen 8-13 år, sorggruppeledere samt lærere og forældre, der er de tætteste voksne omkring børnene i hverdagen (Dencker, 2012:9, 25f). Formålet med undersøgelsen er at undersøge sorggruppens betydning for elevernes hverdagsliv samt elevernes udbytte af at deltage i en sorggruppe (Dencker, 2012:9, 25f). Sorggrupperne, der indgår i undersøgelsen, foregår i skolens egne lokaler eller på en naboskole, hvis der ikke er nok børn til at danne en sorggruppe på hver matrikel.

Når sorggrupper holdes uden for skoleregi, peger Dencker på risikoen for, at det bliver en selekteret gruppe børn der deltager, og at visse segmenter udelukkes. Sorggrupper uden for skoleregi afholdes blandt andet hos Børn, Unge & Sorg samt hos Kræftens Bekæmpelse. Ifølge Dencker fravælger flere forældre disse sorggruppetilbud på grund af lange ventelister til sorggrupperne, lang transporttid til/fra gruppen samt af økonomiske årsager, idet der er egenbetaling på en del af grupperne (Dencker, 2012:51f). Ønsket med at afholde sorggrupper på skolerne er, at alle børn uanset social baggrund tilbydes et fortroligt rum med andre børn og unge i samme situation for at sikre, at ingen står alene med deres sorg. For nogle børn føles det trygt, at sorggruppen foregår på egen skole, mens andre ville foretrække en naboskole, så de ikke synligt "*skiller sig ud*" (Dencker, 2012:73f). Ved at sorggruppen er på barnets egen skole skabes større åbenhed omkring barnets sorgproces, der gør, at læreren ikke "*glemmer*" dødsfaldet (Dencker, 2013:63). Desuden peger

Denckers undersøgelse på, at lærerne ser det som en fordel, at sorggruppeledere og lærere løbende kan kommunikere om processen. Forældre, lærere og sorggruppeledere fremhæver i undersøgelsen, at når sorggruppen foregår på skolen, er der ingen logistiske eller økonomiske problematikker i, at barnet deltager (Dencker, 2012:78). Undersøgelsen viser samtidig, at sorggruppelederne mener, at de børn med de største tabuer forbundet med forældertab ikke vil komme i en sorggruppe, hvis ikke de bliver tilbudt den på skolen. Det er desuden den gruppe børn med de største tabuer forbundet med forældertab, der ifølge sorggruppelederne oplever den største forløsning (Dencker, 2012:73).

Forældrene giver udtryk for i undersøgelsen, at deres børn er blevet mere bevidste om egne behov og står ved dem (Dencker, 2012:52). De beskriver, at børnene udviser større ro, eftersom de ikke længere føler, de er de eneste, der har mistet en forælder, men oplever at andre står i samme situation som dem, og at de kan spejle sig i dem. Derudover udviser flere af børnene mere mod til at indgå i sociale relationer, sandsynligvis fordi de gennem sorggruppen får oplevelsen af et socialt velfungerende fællesskab, som de er inkluderet i. Forældrene oplever ydermere en stor glæde fra børnenes side, når de skal deltage i sorggruppemøder, samt anser: *“sorggruppen som et supplement til forældrenes støtte”* (Dencker, 2012:48). Sorggrupperne bliver beskrevet som et sted, hvor børnene kan fortælle ting, de ikke har lyst til at dele med deres forælder, hvor de ikke bliver mødt med forventninger og krav, og hvor de bliver mødt af forståelse for deres tab.

Undersøgelsen viser, hvordan børnene oplever sorggruppen som et unikt fællesskab, og konklusionen er at: *“Sorggruppen er et særligt rum for børnene, hvor de kan dele oplevelser og følelser med andre på en måde, som de ikke kan andre steder”* (Dencker, 2012:33). Sorggruppen er et neutralt rum, hvor man har fælles oplevelser, som gør det lettere for børnene at dele disse erfaringer i gruppen frem for andre arenaer af deres liv, hvor deres oplevelser ikke mødes af den samme genkendelse og forståelse. Børnene oplever, at sorggruppen har betydning inden for fem kerneområder: *frirum, venskaber, normalisering og inspiration, afgrænsning af sorgen og sorggrupper over tid* (Dencker, 2012:39).

Undersøgelsen konkluderer yderligere, at der fortsat er et behov for, at sorggrupper i skoler løbende evalueres både kvalitativt og kvantitativt, og at der foretages yderligere studier af sorggruppers indflydelse på for eksempel skolers sorgkultur, effektmålinger samt undersøgelser omkring den enkelte elevs behov for sorgstøtte (Dencker, 2012:14).

Kompliceret sorg som diagnose

Forskning viser, at for langt de fleste, der gennemlever en sorgreaktion, er det en forbigående tilstand, men at hver tiende sørgende vil få problemer med tilpasning af tabet (Guldin, 2014b:5). I relation hertil vil vi i dette afsnit redegøre for begrebet *kompliceret sorg* som kommende diagnose, idet det er et emne i sorgdebatten, som der er en del bevågenhed omkring i diverse medier¹, og som har betydning for hele sorgkulturen i det danske samfund (Krasnik, 2016). Der findes ikke en fælles definition til at beskrive tilstande, hvor sørgende oplever en speciel problematisk eller langvarig sorgreaktion (Guldin, 2014b:4). Forskellige begreber er blevet brugt såsom patologisk sorg, ubearbejdet sorg, forlænget sorg samt kompliceret sorg (Bøge & Lytje, 2017). I bogen *Complicated Grief* defineres kompliceret sorg som:

“A clinically-significant deviation from the (cultural) norm (...) in either (a) the time course or intensity of specific or general symptoms of grief and/or (b) the level of impairment in social, occupational, or other important areas of functioning” (Stroebe, Schut & Bout, 2013:3).

Tilstanden er karakteriseret ved høj emotionel intensitet, separationsstress, psykopatologiske reaktioner, uarbejdsdygtighed og dysfunktion i hverdagslivet som følge af et tab, og som har været vedvarende i en periode længere end et halvt år (Guldin, 2014b:5f). Mange sørgende med særligt svære sorgreaktioner er blevet diagnosticeret med depression, når de har oplevet voldsomme sorgreaktioner. Behandlingsmetoderne, man bruger ved depression, hjælper ifølge flere eksperter ikke individer med kompliceret sorg (Bøge & Lytje, 2017). Der er dermed opstået et ønske om en diagnose for sørgende med vanskelige sorgsymptomer for at undgå fejlbehandling. WHO ønsker i indeværende år at tilføje *Prolonged Greif Disorder* som psykisk diagnose i den nyeste version af diagnosemanualen ICD-11 (Lytje, 2017:4). Blandt fagfolk er der både røster for og imod at indføre diagnosen kompliceret sorg. Der peges på et behov for en definition for at kunne opstille standardiserede faktorer for dens ætiologi og prognose for at sikre en tidlig opsporing og korrekt behandlingsmetodik (Guldin, 2014b:6). Guldin, der forsker i komplicerede sorgprocesser,

¹ Se blandt andet Drivsholm, 2017 & Nielsen, 2017

argumenterer for, at den kommende diagnose er for bred og vil lede til problemer særligt i sundhedsvæsenet. Guldin mener, at det er misforstået, hvis man ser langvarig sorg som et problem i sig selv, og at det vil kunne sætte en forventning til, at sorg er noget, der skal gå over (Lytje, 2017:4f). I en kronik i Politiken 2017 argumenterer Per Bøge, områdechef i OmSorg under Kræftens Bekæmpelse, og Martin Lytje for at være varsom med diagnosen, når det kommer til børn. De peger på, at diagnosen kan være velbegrundet, når det drejer sig om voksne, men at der ikke er lavet undersøgelser med børn der entydigt klarlægger disses sorgforløb. Bøge og Lytje argumenterer for, at børns sorgprocesser på flere måder er anderledes end voksnes og fremhæver det problematiske ved, at WHO's kommende diagnose ikke skelner mellem børn og voksne (Bøge & Lytje, 2017). Børn pendulerer i højere grad end voksne ud og ind af sorgen, de bearbejder desuden sorgen og tabet løbende gennem deres barndom og ungdom ud fra deres udviklingstrin. Et 5-årigt barn, der mister sin mor eller far, vil altså forstå tabet ud fra sine forudsætninger på dette alderstrin, men vil løbende opleve tabet på ny, som barnet udvikler sig og bliver mere modent (Bøge & Lytje, 2017).

DET VIDENSKABSTEORETISKE AFSÆT

Specialet bygger på en hermeneutisk forståelsesramme. Kapitlet trækker hovedsageligt på den tyske filosof Hans-Georg Gadamer's tilgang til den filosofiske hermeneutik. Der præsenteres i de følgende afsnit nogle af de generelle principper omkring forforståelser, horisontsammensmeltning og den hermeneutiske spiral og baggrund i filosof og professor Wilhelm Dilthey redegøres for barmhjertighedsprincippet. Kapitlets sidste afsnit kvalificerer kvalitetskriterier i relation til den hermeneutiske metode.

Hermeneutik

Hermeneutik betyder egentlig fortolkning eller fortolkningskunst og blev oprindeligt brugt til at fortolke forskellige tekster. I begyndelsen af 1800-tallet udvidede forståelsen af hermeneutikken sig og indbefattede derefter også fortolkning af fremmede kulturer og fortidige kulturudtryk (Gilje, 2017:129). Hermeneutikken beskrives i dag som en fortolkningsvidenskab, hvor man fortolker forskellige kulturudtryk og samfundsmæssige fænomener og er optaget af at forsøge at forstå fænomenet ud fra dens kontekst (Kristensen, 2017:154). Inden for et hermeneutisk perspektiv er viden aldrig sikker eller objektiv og anses for at være konstant foranderlig (Gadamer, 2007:110f; Juul, 2012:145). Gadamer, der er kendt for sit arbejde med filosofisk hermeneutik, forstår hermeneutikken som menneskers fundamentale værensform og tager udgangspunkt i en ontologi, der ønsker at undersøge menneskets *væren-i-verden* (Gadamer, 2007:245). Han understreger, at det ikke er en trin-for-trin-metode, men en udlægning af nogle generelle principper (Gadamer, 2007:1f; Kvale & Brinkmann, 2015:276).

Forforståelse og fordomme

Gadamer fremhæver, at egen forforståelse er den første af alle hermeneutiske betingelser (Gadamer, 2007:264). Det betyder, at man altid går til feltet med en vis forforståelse af det, man undersøger. Gadamer ser dermed ikke forskeren som en neutral observatør, men som et individ, der medbringer egne forforståelser og fordomme, hvilket han betragter som en fordel, da det gør forskeren i stand til at stille relevante spørgsmål. Det skal understreges, at Gadamer's tilgang til fordomme ikke skal

opfattes som den gængse negative forståelse af begrebet. Han betegner det snarere som, at man fælder en dom, inden man har lavet en grundig undersøgelse af fænomenet, hvilket ofte gøres, uden man er sig det bevidst (Gadamer, 2007:264ff).

Gennem specialet er vi gået til feltet med forforståelser og viden, som har haft indflydelse på de spørgsmål, vi har stillet for at udvide vores viden. Gadamer pointerer, at idet vores fordomme konfronteres med noget fremmedartet, forstår og erkender vi verden på en ny måde. Han mener dermed, at fordomme både er åbnende og befordrende for ens forståelse, og at 'sandheden' ikke ligger i individet, men i dialogen mellem mennesker (Gadamer, 2007:266f).

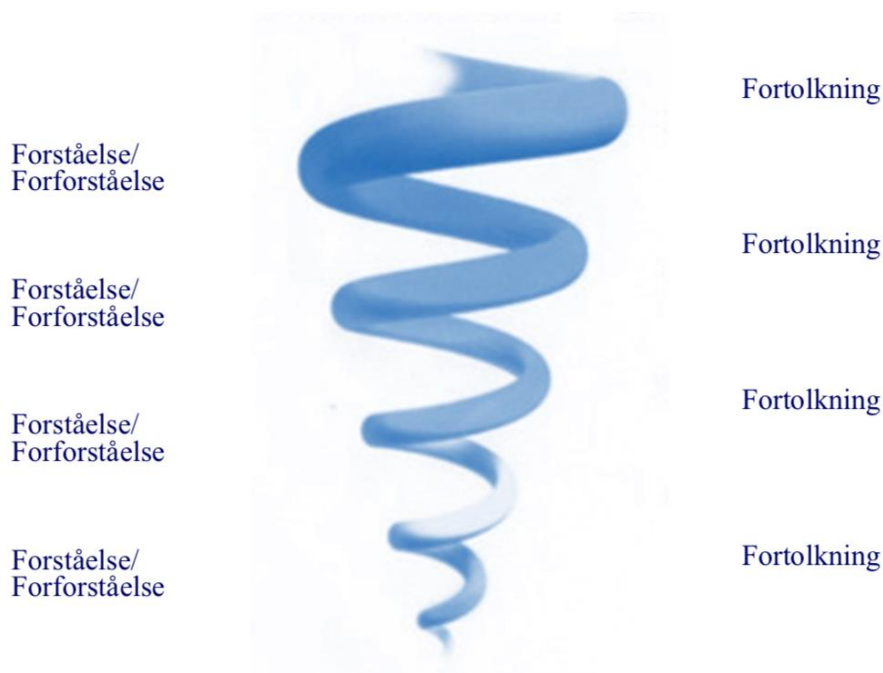
Horisontsammensmeltning

I hermeneutikken kan begrebet *horisont* anses som en metafor for ens fordomme. Gennem andre individer udvider man sin forståelse og flytter sin horisonts grænse - erkendelsen er dermed dialogisk af natur. Ifølge Gadamer er det en proces, der konstant foregår. Netop dette er, hvad *horisontsammensmeltningen* går ud på: at man går til feltet med en viden som udvides med ny viden, og derved opstår ny erkendelse og forståelse og en indsigt i informanternes horisont (Gadamer, 2007:292f). Horisontsammensmeltning er ikke ensbetydende med enighed mellem individer, men blot et udtryk for, at man forstår, hvad den anden kommunikerer (Gadamer, 2007:292f). Denne forståelse er specialets interviews funderet på. Her har vi ud fra vores viden og forforståelse for feltet udformet interviewguidene og i mødet med informanterne fået 'provokeret' vores egen forståelse og udvidet vores horisont samt revurderet vores fordomme på visse punkter. På samme måde som vi i mødet med de forskellige tekster og dokumentstudier har udvidet vores egen forforståelse af feltet.

Den hermeneutiske spiral

I en hermeneutisk analyse udmønter princippet om den hermeneutiske cirkel sig - også kaldt den hermeneutisk spiral. Vi bruger sidstnævnte begreb, da det giver bedst mening for os. Illustrativt kan cirklen indikere noget, der går i ring, hvilket dog ikke er tanken bag den hermeneutiske cirkel, mens spiralen viser en bevægelse med udvikling, som illustreret i modellen nedenfor.

Den hermeneutiske spiral

Kilde: sus-sproglege.dk

Gennem den hermeneutiske spiral får forskeren beskrivelser af feltet og udvider sin forståelse ved at forstå tekster/transskriptioners helhed og samtidig deres enkeltdele ud fra helheden. Dermed giver de enkelte aspekter og delelementer mening på baggrund af deres betydning i den overordnede sammenhæng, og samtidig bliver den overordnede forståelse for feltet skabt gennem de forskellige dele. Der sker altså en konstant vekselvirkning mellem del og helhed, og fortolkningen foregår i en kontinuerlig udveksling mellem teksters/transskriptioners og fortolkeres univers (Gadamer, 2007:183f). I princippet er det en uendelig proces. Princippet om den hermeneutiske spiral indikerer således denne erkendelsesproces' uendelighed. Gennem specialeprocessen har vi befundet os i en vekselvirkning mellem at se på helhed og del både teoretisk og empirisk, fra kulturforståelse og individuel forståelse og fra egne fordomme og den 'virkelighed', vi har mødt.

Barmhjertighedsprincip

Inden for hermeneutikken findes barmhjertighedsprincippet, som Dilthey er ophavsmand til. Med barmhjertighedsprincippet tager forskeren udgangspunkt i informanternes fortællinger som værende sande, og det de gør for overordnet at være rationelt (Gilje, 2017:132). Mennesket anses som et

interagerende individ, der oplever, erkender og tilskriver mening til verden og derfor: “ (...) *må en videnskab om mennesket i verden basere sig på fortolkninger, der inddrager menneskers oplevelser af verden og dens fænomener*” (Kristensen, 2017:157). På samme vis har vi haft en interesse i at udvide vores forståelse omkring sorggruppeledernes erfaringer med Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt og er gået nysgerrigt og åbent til vores informanter med en forståelse af, at det, de beskriver, er sandt, og at de er rationelle.

Videnskabelig kvalitet

Ved alle principper relateret til videnskabelig kvalitet er kravet om gennemsigtighed af stor betydning for troværdigheden, hvilket naturligvis også er tilfældet, når det drejer sig om hermeneutikken. Som beskrevet kan forskerens subjektivitet ikke udelukkes grundet forskeres forforståelser og fordomme, dette anses dog ikke som en fejlkilde, men en vigtig kilde til forøget forståelse, indsigt og erkendelse. Udover at skulle redegøre for egne fordomme skal man begrunde valget af inddraget teori, empiri samt valg af metode i overensstemmelse med ens problemfelt (Juul, 2013:131).

Selve forskningsprocessen handler om at forstå meningsfulde fænomener, som undersøges i den kontekst, de finder sted, modsat eksempelvis den positivistiske forskningstradition, hvor de analyseres ud fra et isoleret årsag-virknings-forhold (Juul, 2013:128).

Som nævnt tager specialet udgangspunkt i en hermeneutisk forståelsesramme, hvor der ved hjælp af casens forskellige vidensbidrag ønskes en udvidet forståelse af, hvilke oplevelser sorggruppeledere ser som værende betydningsfulde for rammesætningen af deres arbejde.

METODE

I specialet har vi valgt casestudiet som forskningsstrategi, da vi anser metoden som velegnet til at udforske de forskellige aspekter, der måtte indvirke på vores problemfelt, og idet metoden giver mulighed for at kombinere forskellige typer af data og dataindsamlingsmetoder til at belyse det samme fænomen. Vi tager overordnet afsæt i professor og samfundsforsker Bent Flyvbjergs anbefalinger til metodetilgangen samt i psykolog Knud Ramians beskrivelser af casestudiet i praksis. Arbejdsprocessen er inddelt i tre trin: Indsamle rådata, systematisere data samt caseberetning og analyse (Flyvbjerg, 1988:8). De første to trin i udarbejdelsen af casestudiet vil blive præsenteret i metodeafsnittet.

Det videnskabsteoretiske afsæt for casestudiet er ifølge Flyvbjerg fænomenologien og hermeneutikken, hvor sidstnævnte tilgang taler ind i specialets forståelsesramme. Trods væsentlige forskelle i forhold til valg af forskningsgenstand er et fællestræk ved casestudier en helhedspræget, primært induktivt og aktørorienterede tilgang:

“Case studiets rigorisme er den, som følger af at gå tæt på virkeligheden og teste alle opfattelser direkte i forhold til fænomener, som de udfolder sig i praksis, d.v.s. på virkelighedens præmisser, ikke undersøgelsens” (Flyvbjerg, 1993:154f).

Casestudiet bygger således på kontekstuel- eller praksisviden, der tager udgangspunkt i et studeret fænomen og lader begreber, beskrivelser og analyse vokse induktivt ud af casen (Flyvbjerg, 1988:5). Ligeledes bidrager casestudiet ifølge Flyvbjerg til, at forskeren bliver opmærksom på strukturelle forhold, som de studerede aktører ikke selv er bevidste om, men som kan få en væsentlig betydning for analysen. Viden fra andre teoretiske eller empiriske studier kan således med fordel inddrages i et casestudie (Flyvbjerg, 1988:6). Med et krav til dybde og helhedspræg bør casestudiet bygge på en triangulering af data og dataindsamlingsmetoder. Her nævnes som eksempler spørgeskemaer, observation, kvalitative interviews, dokumentstudier og feltnoter (Flyvbjerg, 1988:11). Gennem mangfoldighedsprincippet kan styrkerne i hver metode opsøges og svaghederne søges undgået, hvorved validiteten og reliabiliteten styrkes, hvilket er kvalitetskriterier, Flyvbjerg knytter til casestudiet.

Vi har valgt at bygge vores speciale op omkring et *single indlejret casestudie*, idet vi ikke har fokus på alle aspekter af sorggruppeprojektet, men alene ønsker at undersøge vores problemfelt ud fra et sorggruppelederperspektiv. Det betyder således, at det kun er fænomener eller dele af casen, der analyseres, modsat et helhedsorienterede casestudie, hvor fokus er på hele casen eller igen modsat multicasestudiet, der inddrager resultater fra flere casestudier (Ramian, 2012:83f). Et multicasestudie kunne have gjort det muligt at undersøge sammenhænge og forskelle i kommuner med lignende projekter, og et helhedsorienterede casedesign kunne have givet mulighed for at belyse alle aspekter i sorggruppeprojektet, således også elevernes udbytte. Det havde krævet et bredere problemfelt, hvilket vi ikke finder praktisk muligt inden for rammerne af vores speciale.

Empirisk grundlag

Vi bygger casestudiet på forskellige kvalitative metoder, herunder dokumentstudier (politiske beslutningsreferater, projektbeskrivelse, undervisningsmateriale og en sorgpjece), fokusgrupper og individuelle interviews samt observation. I de efterfølgende afsnit vil hver af de inddragede metoder til dataindsamling i casestudiet blive gennemgået og deres forløb og fokus blive beskrevet.

Dokumentstudie

I casestudiet inddrager vi dokumentstudier af både interne og eksterne dokumenter med det formål at underbygge og supplere vores viden omkring problemfeltet. Flyvbjerg anser dokumenter som vigtige datakilder i casestudiers dataindsamlingsfase, ikke mindst til beskrivelser af aspekter, der går forud for det studerede fænomen. Dokumentstudiet bidrager ligeledes ifølge Flyvbjerg til at generere data, der kan indgå direkte i casestudiet, som kilde til at opbygge viden om problemfeltet samt som baggrund for interviewspørgsmålene (Flyvbjerg, 1988:11).

Vi har foretaget en målrettet søgning efter interne dokumenter i Frederiksberg Kommune. Det er sket ved hjælp fra skoleafdelingen og gennem adgang til interne mails sendt til sorggruppeledere. Vi har på den baggrund fået adgang til kommunens projektbeskrivelse og Kræftens Bekæmpelses kursusbeskrivelse og herigennem opnået indsigt i, hvordan sorggruppeledernes arbejdsopgaver er beskrevet i dokumenterne. Desuden har vi søgt viden i Kræftens Bekæmpelses undervisningsmateriale, der er udleveret til sorggruppelederne, samt i pjecen *Sorggrupper på folkeskolerne* (Bilag 4), som udleveres til implicerede forældre og børn. De sidstnævnte dokumenter

anser vi som eksterne dokumenter, hvis indhold dokumenterer væsentlige forhold i relation til sorggruppeprojektet og sorggruppelederrollen.

Observation

En del af rådataen i casestudiet er genereret gennem observationer fra en workshopdag for 17 sorggruppeledere i Frederiksberg Kommune. Undervisningen stod Kræftens Bekæmpelse for, og den foregik i kommunens afdeling for pædagogisk psykologisk rådgivning (PPR).

Den første øvelse på workshoppen foregik ved, at sorggruppelederne skrev ønsker på gule post-it-sedler til punkter, de håbede at få viden om i løbet af dagen. På den måde fik vi indsigt i emner, der syntes særligt vigtige for sorggruppelederne. Ydermere observerede vi samtaler mellem sorggruppelederne, refleksionsøvelser, spørgeteknikøvelser samt samarbejdsøvelser omkring forskellige cases. I pauserne fik vi lejlighed til at tale med sorggruppeledere, psykologer fra PPR og undervisere fra Kræftens Bekæmpelse. De var alle meget interesserede i at høre om specialet og bidrage med deres synspunkter til problemstillingen.

Interviewundersøgelsens design - det kvalitative forskningsinterview

En stor del af de data der ligger til grund for specialets casestudie bygger på kvalitative interviews. Vi vil i det følgende afsnit lave en kort præsentation af det kvalitative forskningsinterview og synliggøre de etiske overvejelser og valg, vi har truffet i processen. Det gøres blandt andet med baggrund i bogen *Det kvalitative forskningsinterview som håndværk* skrevet af professor Steiner Kvale og professor Svend Brinkmann.

Det kvalitative forskningsinterview forsøger ifølge Kvale og Brinkmann at forstå subjekters synspunkter, udfolde betydninger af deres oplevelser samt afdække subjekternes levede verden. Det sker ved at tale med mennesker for at opnå viden om, hvordan de beskriver deres oplevelser eller artikulerer deres grunde til at handle, som de gør. I Kvale og Brinkmanns optik skal subjekter forstås som individer, der handler og er aktivt engagerede i meningsdannelse, men som samtidig er underlagt: *“diskurser, magtrelationer og ideologier, som de ikke selv har skabt, men som ikke desto mindre påvirker og måske ligefrem konstituerer, hvad de taler om - og hvordan”* (Kvale & Brinkmann, 2015:19).

Med specialets hermeneutiske forståelsesramme var ønsket at opnå en forståelse for sorggruppeledernes erfaringer med kommunens sorggruppeprojekt. Udgangspunktet var en induktiv tilgang til feltet og et ønske om at lade empirien lede os i retning af, hvad sorggruppelederne oplever som væsentlige forhold i relation til sorggruppeprojektets potentialer og barrierer. Vi valgte at udføre kvalitative semistrukturerede interviews, idet denne form fordrer interaktion mellem interviewerens spørgsmål, og svarene der gives (Tanggard & Brinkman, 2015:36). Derudover gik vi til feltet med en nysgerrighed og åbenhed over for informanternes svar og synspunkter (Tanggard & Brinkman, 2015:42) samt et ønske om gennem interviewet at udvide vores horisont og dermed opnå en horisontsammensmeltning (Gadamer, 2007:292f). Gennem interviewene var der en vekselvirkning mellem vores overordnede forskningsspørgsmål og de retninger, informanterne tog os, som vi ikke på forhånd vidste var relevante. Dette gav os nye forståelser og viden for feltet.

Det kvalitative forskningsinterview beskrives som en professionel samtale, hvor viden konstrueres i interaktion og samspil mellem intervieweren og interviewpersonen, og hvor der ifølge Kvale og Brinkmann rejser sig en række moralske og etiske spørgsmål i bestræbelsen på at generere viden. De fremhæver i den forbindelse aspekter som det informerede samtykke, fortrolighed, forskerrollen samt potentielle konsekvenser af forskningen (Kvale & Brinkmann, 2015:37,105).

Det informerede samtykke beskriver Kvale og Brinkmann, som at forskningsdeltagere er informeret om undersøgelsens overordnede formål, de væsentlige træk i forskningsdesignet og mulige implikationer ved deltagelse i projektet (Kvale & Brinkmann, 2015:116). For at skabe åbenhed sendte vi en mail til sorggruppelederne, hvori vi beskrev formålet med vores tilstedeværelse på workshoppen samt en beskrivelse af specialets problemfelt. Vi gentog informationen på selve workshopdagen, samt før vi begyndte interviewene. Derudover udarbejdede vi en skriftlig samtykkeerklæring (Bilag 7), som alle informanter læste og underskrev forud for interviewene. Vi startede ligeledes alle interviews op med at få et mundtlig samtykke til at optage interviewene og til at bruge informanternes udsagn, som de blev oplyst om vil være offentligt tilgængeligt. Undervejs i specialeprocessen ændrede vi holdning og besluttede os for at anonymisere sorggruppelederne og i stedet tildele dem fiktive navne, mens skolechefen og projektlederen fra OmSorg under Kræftens Bekæmpelse er præsenteret med navns nævnelse. Vi besluttede ligeledes at beholde navnene på kommunens ti folkeskoler, men har byttet rundt på navnene, så hver skole har fået en anden skoles navn. Kvale og Brinkmann påpeger, at anonymitet kan beskytte informanterne, men samtidig kan fratage dem: *“netop den stemme i undersøgelsen, som måske oprindeligt har været dens*

prætenderede formål” (Kvale & Brinkmann, 2015:119,120). Dette paradoks oplevede vi med to af informanterne, der er ansatte på Søndermarksskolen, der er foregangsskolen² for projektet, som begge havde en særlig stor interesse i at dele deres viden og erfaringer omkring arbejdet med børn i sorg. De er begge på linje med de øvrige informanter blevet anonymiseret, omend personer med kendskab til projektet sikkert vil kunne læse ud af deres udsagn, hvem de er. Da det er vores vurdering, at deres udsagn nærmere vil komme sorggrubelederne til gode end skade, har vi valgt ikke at lave yderligere anonymisering omkring dem.

Kvale og Brinkmann fremhæver ligeledes, hvordan forskerrollen er af afgørende betydning for kvaliteten af den videnskabelige viden, der produceres, og for de etiske beslutninger, der træffes i forskningsprojektet. Vi har været særligt opmærksom på betydningen af den ‘dobbeltrolle’, den ene af os, Sanne, har haft ved at have deltaget på samme kurser og workshopdagen som flere af vores informanter og samtidigt efterfølgende har ageret som forsker i feltet.

Ifølge Kvale og Brinkmann udgør det kvalitative forskningsinterview et interpersonelt samspil mellem informanter og interviewer, der kan påvirkes begge veje, hvilket stiller store krav til en moralsk ansvarlig forskningsadfærd. Den intimitet og åbenhed, der kendetegner forskningsrelationen, kan føre til, at informanterne overskrider egne grænser og fortæller mere, end de ønsker, mens relationen samtidig kan føre til, at intervieweren identificerer sig så meget med deltagerne, at den professionelle afstand nedbrydes (Kvale & Brinkmann, 2015:119,120). For at imødegå et etisk dilemma omkring et forhåndskendskab mellem interviewdeltagerne og Sanne i forskerrollen valgte vi at søge efter informanter, som ikke tidligere har haft en arbejdsrelation med Sanne. Undtagelsesvis deltog én informant i fokusgruppeinterviewet, som har et samarbejde omkring sorggrupper med den skole, hvor Sanne er ansat. Havde vores fokus været på samarbejdet mellem grubelederne, havde det ikke været etisk forsvarligt at interviewe en samarbejdspartner, men med baggrund i specialets problemfelt vurderede vi, at relationen ikke ville påvirke eller ‘farve’ informantens svar i en bestemt retning.

² Forud for sorggruppeprojektet i Frederiksberg Kommune har en pædagog ansat i klubtilbuddet tilknyttet en skole, gennemført en uddannelse som sorgpilot og kørt samtalegrupper med børn med alsidige sorgproblematikker. I specialet benævnes denne skole som foregangsskole.

Et andet vigtigt aspekt, som Kvale og Brinkmann peger på, er, at man som forsker skal vurdere, hvilke implikationer forskningen kan have for informanterne og ud fra et nytteetisk perspektiv, hvor der ses på, om undersøgelsens bidrag til videnskaben og samfundet generelt opvejer eventuelle personlige konsekvenser, der måtte være for informanterne ved at deltage (Kvale & Brinkmann, 2015:119f). Vi mener, at den viden, specialet producerer, bærer en begrænset risiko for informanterne, idet specialets formål har et positivt sigte mod at producere ny praksisviden om feltet, som kan udmønte sig i opmærksomhedspunkter til gavn for kommende sorggruppeprojekter. Ligeledes mener vi at kunne argumentere for, at vi både under genereringen og bearbejdelsen af empirien har været vores forskerroller og relationer bevidste, og udvist hvad Kvale og Brinkmann betegner som ansvarlig forskningsadfærd. Vi valgte desuden fra specialets begyndelse at fremskrive vores praksisviden og Sannes implikationer i feltet for at sikre gennemsigtighed i projektet.

Informanter

I dette afsnit indledes med en beskrivelse af, hvordan vi har etableret kontakt til informanterne og udvalgt dem. Til sidst i afsnittet præsenteres en tabel med informationer om informanterne samt deres baggrund relateret til sorggruppeprojektet. I specialet indgår interviews med Frederiksberg Kommunes skolechef, 11 sorggruppeledere samt en projektleder i OmSorg under Kræftens Bekæmpelse.

Da vi i efteråret 2017 fik mulighed for at indgå en specialeaftale med Frederiksberg Kommune, fandt vi det relevant at tage kontakt til skolechefen i kommunen, Gorm Bagger Andersen. Vi fik arrangeret et møde med ham, som foregik på hans kontor på Frederiksberg Rådhus. Formålet med mødet var at lave et baggrundsinterview for at få viden om sorggruppeprojektets overordnede rammer og organisering og for at skærpe og indkredse vores interessefelt (Bilag 3).

Efter interviewet med skolechefen og interne drøftelser blev vi enige om at interviewe sorggruppeledere med så stor diversitet som muligt, da vi håbede, det kunne bidrage til en bredere forståelse af problemfeltet.

Vi ønskede at interviewe sorggrubeledere, der var repræsenteret i følgende grupper:

- Sorggrubeledere både med lang og kort erfaring i at lede en sorggrube.
- Sorggrubeledere både med og uden grupper
- En eller flere sorggrubeledere fra foregangsskolen i kommunen, der før projektets begyndelse havde erfaringer med sorggrupper på skolen

Vi mødte stor interesse og opbakning for sorggrubeledere, der ønskede at deltage, og fik dækket vores tre kriterier gennem de sorggrubeledere, der valgte at stille op.

I følgende skema præsenteres informanterne:

Dato	Interviews med	Den/de interviewedes baggrund
27.11.2017	Baggrundsinterview med Gorm Bagger Andersen	Skolechef i Frederiksberg Kommune. Dette interview blev foretaget for at få viden om de overordnede rammer for og organisering af sorggrubeprojektet
23.1.2018	Fokusgrubeinterview med sorggrubelederne Lars, Emma, Caja og Anna i PPR's lokaler på Frederiksberg	Alle fire har været på sorggrubelederkurset, men ingen har ud over det erfaring med afholdelse af sorggrupper. Anna har fra tidligere en coachuddannelse, og Lars har erfaring fra individuelle samtaler med elever, der føler sig ensomme eller på anden måde sårbare. Emma arbejder som frivillig på børnehospice
29.1.2018	Individuelt interview med sorggrubeleder Dina i sorggrubelokalet på skolen	Dina har taget uddannelsen til Livspilot samt Kræftens Bekæmpelses sorggrubelederkursus i forbindelse med sorggrubeprojektet i Frederiksberg Kommune
29.1.2018	Fokusgrubeinterview med to sorggrubeledere Jane og Iben i sorggrubelokalet på skolen	Jane og Iben har begge afholdt sorggrupper siden april 2015. Før sorggrubeprojektet i Frederiksberg Kommune tog de følgende uddannelser og kurser: Jane: Sorgpilot Livspilot, Familieterapeut samt Kræftens Bekæmpelses kursus til sorggrubeleder. Iben:

		Kræftens Bekæmpelses kursus til sorggruppeleder Børnegruppeleder kursus Børnerådgiver diplomuddannelse samt Sorggruppelederkurset udbudt af Frederiksberg Kommune De skal desuden begge i gang med uddannelsen Cool Kids, og Jane skal på et lederkursus i forhold til psykiske problematikker
23.1.2018	Interviewøvelse fra workshopdagen med to sorggruppeledere Lars og Frey	Har begge været på Kræftens Bekæmpelses sorggruppelederkursus i forbindelse med sorggruppeprojektet i Frederiksberg Kommune
25.2.2018	Telefoninterview med projektlederen for uddannelsesforløbet for sorggruppelederne i Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt. Projektleder og underviser i OmSorg, Kræftens Bekæmpelse, Line Thoft Carlsen	Har undervist og ledet sorggrupper i over 10 år blandt andet i Kræftens Bekæmpelse
20.3.2018	Fokusgruppeinterview med tre sorggruppeledere Kaya, Gita og Birk. Interviewet foregik på skolen, Sanne arbejder på	Kaya er uddannet cand. mag i pædagogik og psykologi. Gita og Birk er begge pædagoguddannet. De er alle ansatte i et inklusionsteam på Skolen på Grundtvigsvej. De har sammen været på Kræftens Bekæmpelses sorggruppelederkursus i september 2017

Som det fremgår af skemaet, foretog vi vores første to interviews med sorggruppeledere efter workshopdagen i januar 2018.

De efterfølgende to interviews blev foretaget på to skoler på Frederiksberg. Begge interviews foregik i de lokaler, hvor sorggrupperne normalt finder sted, hvilket bidrog til at give os en indsigt i sorggruppeledernes arbejdsmiljø samt se relevant materiale og udsmykning, som de brugte i forbindelse med sorggrupperne.

Efterfølgende foretog vi et telefoninterview med projektlederen i OmSorg under Kræftens Bekæmpelse og underviser ved sorggruppelederkurset, Line Thoft Carlsen. Med interviewet

ønskede vi indsigt i, hvad Kræftens Bekæmpelse som udbyder af kurset mener at kunne tilbyde sorggruppelederne, og hvilke udfordringer de eventuelt ser i forhold til sorggruppelederuddannelsen.

Efter de seks interviews havde vi interviewet otte sorggruppeledere fra seks af kommunens 10 folkeskoler. Derudover repræsenterer Sanne med sin ansættelse endnu en skole, hvilket gav viden fra syv skoler. Ydermere havde vi i løbet af workshopdagen haft samtaler med sorggruppeledere fra endnu to skoler og havde fået viden om, hvordan sorggrupperne forløb på deres skole. Dermed havde vi i alt fået dækket ni ud af kommunens ti skoler og var umiddelbart tilfredse med repræsentationen. Langt inde i specialeprocessen kom der i marts 2018 en henvendelse til skolen, hvor Sanne arbejder. Tre kolleger fra en anden skole i kommunen havde uden tilknytning til sorggruppeprojektet været på et af Kræftens Bekæmpelses kurser i september 2017 - et år efter at projektets sorggruppeledere havde været afsted. De henvendte sig til Sannes skole for at få et møde og høre om sorggruppeledernes erfaringer med sorggrupper. Sorggruppelederne kom fra den ene skole i kommunen, vi ikke havde talt med tidligere i forløbet. Vi var naturligvis interesseret i at finde ud af, hvorfor skolen havde valgt at uddanne yderligere tre ansatte, når de et år forinden som en del af kommunens sorggruppeprojekt havde haft to andre ansatte på kurset. Vi besluttede derfor at gennemføre endnu et fokusgruppeinterview, idet vi vurderede, det kunne bidrage med ny viden og yderligere udvide vores forståelser af, hvilke organisatoriske barrierer og potentialer sorggruppelederne havde oplevet i forbindelse med implementeringen af kommunens sorggruppeprojekt.

Databehandling

Alle syv interviews har vi transskriberet umiddelbart efter interviewene, hvilket Tanggard og Brinkman anbefaler, da man derved nemmere husker, hvad der er blevet sagt under selve interviewet og den præcise ordlyd (Tanggard & Brinkman, 2015:43). Vi besluttede at nedskrive, hvad der blev sagt så eksakt som muligt, men at undlade fyldord som "øh" og lignende, med mindre vi mente, de havde en betydning for udtalelserne. Desuden har vi få steder undladt at transskribere korte passager med småsnak, som var irrelevant for problemstillingen, hvilket fremgår af transskriberingerne. Derudover noterede vi, når vi fandt det betydningsfuldt, hvis der blev grinet, afbrudt eller andet. Vi er bevidste om, at man gennem transskriptioner ikke kan få tegnsprog og

stemmeføring med. Det blev også tydeligt for os, hvor stor forskel der er på talesprog og det skriftlige sprog - specielt gennem et af interviewene, hvor en af sorggruppelederne var meget begejstret og gennem interviewet gik fra den ene tankestrøm til den anden. I situationen var det forståeligt, men ved transskriptionen virkede flere af de ting, hun sagde, usammenhængende, hvilket kendetegner det talte sprog (Tanggard & Brinkman, 2015:45). Vi har på den baggrund valgt at skrive citater i et forståeligt og sammenhængende skriftsprog for læsevenlighedens skyld med respekt for ikke at ændre i selve betydningen af det sagte.

Transskribering

Alle syv interviews har vi transskriberet umiddelbart efter interviewene, hvilket Tanggard og Brinkman anbefaler, da man derved nemmere husker, hvad der er blevet sagt under selve interviewet og den præcise ordlyd (Tanggard & Brinkman, 2015:43). Vi besluttede at nedskrive, hvad der blev sagt så eksakt som muligt, men at undlade fyldord som “*øh*” og lignende, med mindre vi mente, de havde en betydning for udtalelserne. Desuden har vi få steder undladt at transskribere korte passager med småsnak, som var irrelevant for problemstillingen, hvilket fremgår af transskriberingerne. Derudover noterede vi, når vi fandt det betydningsfuldt, hvis der blev grinet, afbrudt eller andet. Vi er bevidste om, at man gennem transskriptioner ikke kan få tegnsprog og stemmeføring med. Det blev også tydeligt for os, hvor stor forskel der er på talesprog og det skriftlige sprog - specielt gennem et af interviewene, hvor en af sorggruppelederne var meget begejstret og gennem interviewet gik fra den ene tankestrøm til den anden. I situationen var det forståeligt, men ved transskriptionen virkede flere af de ting, hun sagde, usammenhængende, hvilket kendetegner det talte sprog (Tanggard & Brinkman, 2015:45). Vi har på den baggrund valgt at skrive citater i et forståeligt og sammenhængende skriftsprog for læsevenlighedens skyld med respekt for ikke at ændre i selve betydningen af det sagte.

Meningsfortolkning af data

Kvale og Brinkmann refererer til ph.d. i teoretisk filosofi Gerard Radnitzky, der beskriver syv hermeneutiske fortolkningsprincipper ved meningsfortolkning af tekster (Kvale & Brinkmann, 2015:275). Vi vælger at anskue transskriptionerne i relation hertil som tekster, der kan meningsfortolkes, og det samme gør vi med dokumentstudierne.

De syv principper omhandler arbejdet mellem del og helhed, hvor de forskellige dele fortolkes og sættes i relation til helheden i en konstant vekselvirkning: “(...) der giver mulighed for en stadig dybere forståelse af meningen” (Kvale & Brinkmann, 2015:275). Dette er også beskrevet i videnskabsteoriafsnittet under den hermeneutiske spiral. Principperne sigter desuden mod en forståelse af den genererede data ud fra egen referenceramme og viden inden for feltet samt bevidstheden om egen forståelsestradition, og hvilke fordomme man kommer med. Det sidste princip beskriver hvorledes: “Fortolkningen rækker ud over det umiddelbart givne og beriger forståelsen ved at frembringe nye differentieringer og indbyrdes relationer i teksten, hvorved dens mening udvides” (Kvale & Brinkmann, 2015:275). Som en metode til at arbejde både i del og helhed har vi efter transskriberingen af interviewene læst dem grundigt igennem i sin helhed, og vi har løbende tilføjet noter og refleksioner i dokumentet relateret til indholdet og udsagnene. Gennem transskriptionerne og den videre bearbejdning fremtræder specielt tre temaer som væsentlige i interviewene:

Del 1. At det er en fælles opgave at håndtere børn i sorg og skabe en sorgkultur

Del 2. Viden, uddannelse og samarbejdes betydning

Del 3. Betydningen af de organisatoriske rammer og personlige erfaringer

Vi har foretaget en farvekodning, idet vi anser det som en overskuelig og anvendelig tilgang til at kunne arbejde og fortolke på dele af det samlede materiale. Hver af de tre dele har vi givet henholdsvis farverne grøn, rød og blå. De enkelte dele står efter kodningen tydeligt frem i helheden. Kodningen bruges som hjælperedskab til analysen, hvor vi analyserer på hver af de tre dele. Ligeså ser vi på hele datamaterialet i caseberetningen i sin helhed og analyseret inden for de samme tre temaer.

Refleksioner over vores metodiske valg

Et ønske med specialet har været at komme så tæt på en forståelse af sorggruppelederes erfaringer relateret til Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt. Ud fra en hermeneutisk forståelsesramme er det dog vigtigt at understrege, at de opdagelser, der gøres i specialet, ikke nødvendigvis er ‘sandheden’, om end håbet er, at specialet vil skabe større viden om feltet. Vores valg af casestudiet og valg af den kvalitative metode som helhed kan kritiseres for ‘kun’ at producere

kontekstafhængig viden. Formålet har dog aldrig været at udvikle kontekstafhængig viden - som er det naturvidenskabelige ideal - men en forståelsesorienteret hermeneutisk viden. Et af casestudiets forcer er ifølge Flyvbjerg netop at tilvejebringe konkret og kontekstbunden viden. Vores ønske med metodevalget har således været at lære og forstå et fænomen dybdegående ud fra konteksten og har ikke været et forsøg på at bevise kausale årsagssammenhænge (Brinkmann & Tanggard, 2015:502). Flyvbjerg argumenterer imod den kritik, casestudiet ofte er udsat for, i *Fem misforståelser af casestudiet*, hvor han blandt andet påpeger, at det er muligt at generere en generel viden på baggrund af en enkelt case eller flere cases, og at casestudiet dermed kan anvendes til mere end blot at generere hypoteser. Han peger ligeledes på, at vanskeligheder ved at udvikle generelle teser eller teorier skyldes forhold ved den undersøgte case snarere end ved selve casestudiemetoden (Brinkmann & Tanggard, 2015:498,506). Med valget af casestudie som metode, der er kendetegnet ved dens helhedsorienterede fortællinger og betydelige væld af detaljerigdom, åbnes op for refleksioner omkring, hvornår man som forsker er i 'mål' med at udføre et dybdegående og tæt casestudie (Ramian, 2012:83f; Brinkmann & Tanggard, 2015:515). Ifølge Flyvbjerg er det tidskrævende at arbejde i en sådan detaljeringsgrad, og et casestudie kan derfor strække sig over flere år. Vi mener alligevel at kunne forsvare brugen af casestudiet som metode trods en væsentligt kortere tidsramme. Dels med valget af et single casestudie, hvor det ikke er hele casen, der studeres, men fænomener eller dele af casen, og dels fordi vi med metoden skaber indsigt i det virkelige livs praksisser uden et formål om at kunne 'lukke' casestudiet på grund af dets mangfoldighed (Brinkmann & Tanggard, 2015:516).

Det kvalitative forskningsinterview, som udgør en del af casestudiet, er med til at åbne op for en indsigt i deltagernes erfaringer. På trods af vores forforståelser har vi forsøgt at gå til feltet så åbent og nysgerrigt som mulig ud fra et oprigtigt ønske om at opnå ny viden og få en større indsigt i sorggruppeledernes erfaringer, samt hvilke forbedringspotentialer vi finder i sorggruppeprojektet til gavn for kommende lignende projekter. I casestudiet har vi gjort erfaringer med både fokusgruppeinterviews og individuelle interviews. Ved begge typer interviews kan der ses fordele og ulemper. Erfaringerne fra specialet viser, at fokusgruppeinterviews kan skabe en genkendelighed, en tryghed og en udvidet forståelse og indsigt blandt de interviewede. Samtidig kan denne metode bidrage til, at andre deltageres udsagn sætter tanker i gang, og der dermed skabes en større indsigt på specifikke områder, idet flere stemmer høres om samme spørgsmål. Desuden betyder det, at ikke alle får så lang taletid, som hvis de havde haft samme tidsinterval alene. Det

sidste medfører derudover, at vi som forskere ikke får den samme indsigt i hver enkelt persons erfaringer, som er tilfældet i individuelle interviews. Fokusgruppeinterviewet kan dermed generere en bred forståelse for nogle områder, men ikke så dybdegående som det ses ved individuelle interviews (Halkier, 2015:139; Kvale & Brinkmann, 2015:373). Interviewene med skolechef Gorm Bagger Andersen og projektleder i OmSorg Line Thoft Carlsen fra Kræftens Bekæmpelse blev udført som individuelle interviews. Det var essentielt for os at få deres erfaringer tydeligt frem, så vi kunne danne os et indtryk af deres forståelser omhandlende sorggruppeprojektet ud fra deres horisont. I forhold til sorggruppeliderne gav det mening med både fokusgruppeinterviews og individuelle interviews. Skulle vi gøre det om, var vi efterfølgende enige om, at det kunne have givet mening at foretage individuelle interviews med de to sorggruppelidere fra Søndermarkskolen, der havde mest erfaring. De havde meget på hjerte og mange gode og relevante tanker. Den ene sorggruppelider fyldte væsentligt mere i interviewet end den anden, hvilket gjorde, at den mere stille sorggruppeliders erfaringer trådte i baggrunden. Vi kunne efterfølgende i transskriptionen høre, at vi ikke havde formået i interviewsituationen at skabe rum for at få den mere stille sorggruppeliders erfaringer frem, som vi kunne have ønsket os.

Inden det sidste fokusgruppeinterview havde vi mange refleksioner omkring, hvilken interviewform vi skulle vælge på baggrund af vores erfaring. Her viste det sig til gengæld at være meget givende med et gruppeinterview, idet vi oplevede det positivt med den måde, hvorpå sorggruppeliderne supplerede, støttede og gav hinanden plads undervejs. Antallet af interviews, vi har foretaget, kan diskuteres. At vi nåede op på 11 personer var ikke som udgangspunkt intentionen. Men med et ønske om at generere helhedsorienterede fortællinger omkring sorggruppeprojektet ser vi det som et stort privilegium, at vi har haft mulighed for at tale med sorggruppelidere på samtlige af kommunens ti folkeskoler. Alle informanternes udsagn og beretninger har bidraget til en udvidet og dybdegående indsigt i sorggruppelidernes erfaringer med Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt.

TEORETISK AFSÆT

Nærværende kapitel præsenterer specialets teoretiske afsæt samt samspillet mellem udvalgt teori og forskningsundersøgelser. Vi inddrager cand. scient. adm. og aktionsforsker Bo Vestergaards teori om *Fair proces*, som er en forskningsbaseret og praktisk tilgang til forløbsstyring af forandringsprocesser. Derudover inddrager vi forskning af de norske sorgforskere Atle Dyregrov, Iren Johnsen og Kari Dyregrov til viden omkring organisering og ledelse af sorggrupper. Annemarie Denckers forskning, der er refereret til i kapitlet *Sorgteori*, inddrages som et væsentligt teoretisk bidrag med specifik viden om feltet, idet hendes undersøgelse tager udgangspunkt i sorggrupper med danske folkeskoleelever.

Vi mener, at forskningen af Dyregrov et al. og Denckers undersøgelse udgør et væsentligt bidrag for at kunne analysere Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt ud fra et sorggruppelederperspektiv. Studierne komplimenterer hinanden, idet Dyregrov et al.'s forskning i ledelse og organisering af sorggrupper har fokus på sorggruppers omfang, form, indhold og gruppeledelse, mens Denckers undersøgelse af sorggrupper i folkeskoleregi har fokus på sorggruppelederens erfaringer, refleksioner og kvalificering.

Dyregrov et al.'s forskning er baseret på et stort antal sorggrupper i Norge og adskiller sig på den ene side væsentligt fra Denckers undersøgelse ved at inddrage sorggrupper for voksne sørgende, samt sorggruppeledere med forskellig faglig og uddannelsesmæssig baggrund og dermed ikke kun pædagoger og lærere. Derudover adskiller den norske forskning sig fra Denckers undersøgelse ved at trække på viden fra sorggrupper i et bredt regi af både private, offentlige og frivillige organisationer. På grund af forskningens formål om at skabe viden med baggrund i sorggruppelederens erfaringer, argumenterer vi for, at studiet udgør et relevant bidrag til specialets problemfelt, idet der genereres viden om organisering og ledelse af sorggrupper ud fra et sorggruppelederperspektiv. I et samspil og som supplement bidrager Denckers undersøgelse med specifik viden om feltet, da studiet tager udgangspunkt i sorggruppeledere i en dansk kontekst.

Vestergaards teori *Fair proces* vil blive inddraget til at analysere de organisations- og arbejdspsykologiske aspekter af Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt, som sorggruppelederne i projektet peger på som væsentlige. Vestergaards teori giver mulighed for at

forstå, hvilke forudsætninger der bør være opfyldt, for at sorggruppeledere oplever nye arbejdsopgaver i forbindelse med sorggruppeprojektet som klare, veldefinerede og meningsfulde. Hvis forudsætningerne ikke er tilstede, vil implementeringsprocessen ifølge Vestergaard opleves som uklar, og nye arbejdsopgaver risikerer at møde modstand, og negative dynamikker træder i kraft (Vestergaard, 2013:24). Vi anvender på den baggrund Vestergaards teori *Fair proces* som et praksisnært analyseinstrument til at forstå de organisatoriske indvirkninger på implementeringsprocessen i Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt.

Vi mener således at forskellene i det teoretiske afsæt gør den viden, der produceres, anvendelig i et samspil, idet viden herfra kan komplementere og uddybe andre aspekter samt supplere med forskellige vinkler på sorggruppeledelse, organisering og forandringsprocesser. Den foreliggende viden skal fungere som analytisk teoretisk ramme til at kunne besvare specialets problemformulering.

Fair proces - forløbsstyring af involverende forandringsprocesser

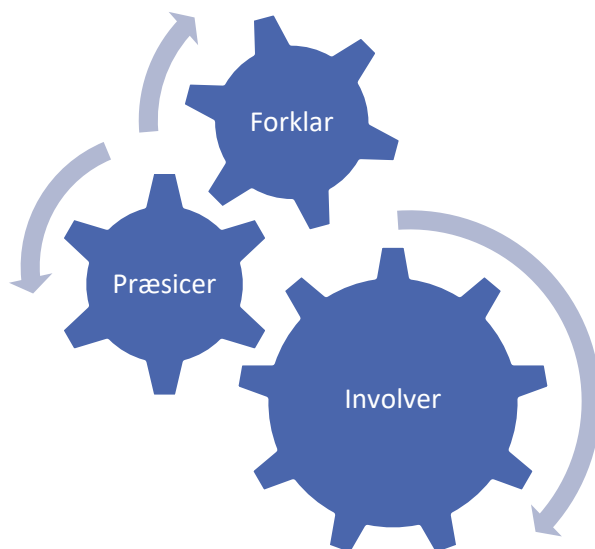
Bo Vestergaard, der arbejder som ledelses -og organisationskonsulent, har udgivet bogen *Fair proces*, hvor han ved brug af organisationsteorier og praksisforskning har udviklet et teoretisk design til forandringsprocesser og til implementeringer af nye opgaver på arbejdspladser. Med baggrund i forskning af professorer i strategi og ledelse Chan Kim og Renée Mauborgne, præsenterer Vestergaard tre praksisnære principper for en retfærdig forandringsproces - også kaldet *Fair proces*, som vil være den betegnelse, vi fremadrettet benytter. Vestergaard gennemgår efterfølgende seks teoretiske begreber, der i samspil med de tre praksisnære principper giver et bud på en optimal tilgang til at gennemføre en forandringsproces på en arbejdsplads. Afslutningsvis præsenteres Vestergaards understøttende princip for forløbsstyring. Vestergaards teori vil indgå og blive udfoldet i analysen, hvor sorggruppeledernes erfaringer blandt andet vil blive analyseret ud fra Vestergaards *Fair proces* principper.

De tre praksisnære principper

De tre praksisnære principper: *involvér*, *forklar* og *præcisér forventninger* skal alle tre ifølge Vestergaard være i spil for at sikre, at de involverede oplever en *Fair proces* i en forandringsproces og/eller implementeringsproces. Hvis blot et af principperne mangler, risikerer man, at processen

opleves som unfair, hvilket kan medføre, at implementeringen af nye arbejdsopgaver ikke lykkes optimalt, da en negativ dynamik risikerer at træde i kraft (Vestergaard, 2013:24).

Modellen nedenfor illustrerer samspillet mellem principperne.

Model af Borre & Bømler

Involver: Organisationens medlemmer bør ifølge Vestergaard involveres i udvikling og afprøvning af løsninger, som har betydning for deres arbejdsopgaver. Inden medarbejderne involveres, er det afgørende, at lederen sætter konteksten, både for hvad der angår rammer og retning for opgaveløsningen. Det er desuden vigtigt, at der tilstræbes en dialogisk kommunikation gennem medarbejdernes input (Vestergaard, 2013:24). Kim & Mauborgne beskriver at: *“Engagement results in better decisions by management and greater commitment from all involved in executing those decisions”* (Kim & Mauborgne, 2003:132).

Forklar: Efter involveringsprocessen bør medarbejderne ifølge Vestergaard have kendskab til, hvilke endelige beslutninger der er taget omkring det nye tiltag, og med hvilke begrundelse det er sket (Vestergaard, 2013:24f). Med Kim & Mauborgnes ord forklares det ved at: *“An explanation of the thinking that underlies decisions makes people confident that managers have made those decisions impartially in the overall interests of the company. An explanation allows employees to trust managers’ intentions even if their own ideas have been rejected”* (Kim & Mauborgne, 2003:132).

Præcisér forventninger: Inden for dette princip skal de involverede ifølge Vestergaard have en klar viden om:

- A. Retning - hvad det nye tiltag kan, som ikke var muligt før, det blev sat i gang
- B. Rammen - hvad medarbejderne kan påvirke, og hvad der ikke er til diskussion
- C. Medarbejdernes adfærd i processen - dette involverer en klar rollefordeling, hvor hver især er bevidst om, hvad hans/hendes rolle er og udfører den

(Vestergaard, 2013:25)

Under dette princip har ledelsen til opgave at skabe klare forventninger til medarbejderne idet:

“When people clearly understand what is expected of them, (...) they can focus on the job at hand”

(Kim & Mauborgne, 2003:132).

Seks teoretiske begreber

De seks teoretiske begreber, som Vestergaard arbejder med, omhandler: *kontekst, positionering, agency, autopoiese, gennemsigtighed og anerkendelse*. Følgende er en kort præsentation af hvert begreb.

Kontekst: Her skal lederen gøre det tydeligt, hvordan processen kommer til at forløbe og angive retning og rammer for handlingen for dermed at mindske graden af misforståelser. Det kan være spørgsmål omhandlende, hvad der forventes af hinanden, hvad der skal arbejdes med, samt hvad der er formålet (Vestergaard, 2013:25ff).

Positionering: Gennem dialog med medarbejderne skal lederen være bevidst om sin positionering, og denne skal være skiftende mellem at indtage en vidende og ikke-vidende position. Ved den vidende position kommer lederen med svarene, blandt andet omhandlende retningen for forandringsprocessen, mens lederen ved den ikke-vidende position stiller spørgsmål og er aktivt lyttende (Vestergaard, 2013:25ff).

Agency: Agency-begrebet stammer fra den narrativt inspirerede diskursteori og bliver anvendt i *Fair proces* som en metode til gennem tale og handling at positionere medarbejderne, så de indtager en agency-position. Agency handler om, at medarbejderne kan se muligheder og handle i dem. Det gøres blandt andet ved, at ledelsen fremsætter klare forventninger til medarbejderne om, at de skal

involvare sig og afprøve løsninger. Der skal gennem processen sættes overkommelige delmål. Vestergaard beskriver, hvordan psykologiprofessor Karl E. Weick var en af de første: “(...) *til at argumentere for, at inkrementelle processer disponerer for, at mennesker kognitivt og følelsesmæssigt kan håndtere og løse større udfordringer*” (Vestergaard, 2013:31). At medarbejderne oplever agency er dermed befordrende for deres anerkendelsesrelation, både til dem selv og over for ledelsen (Vestergaard, 2013:31).

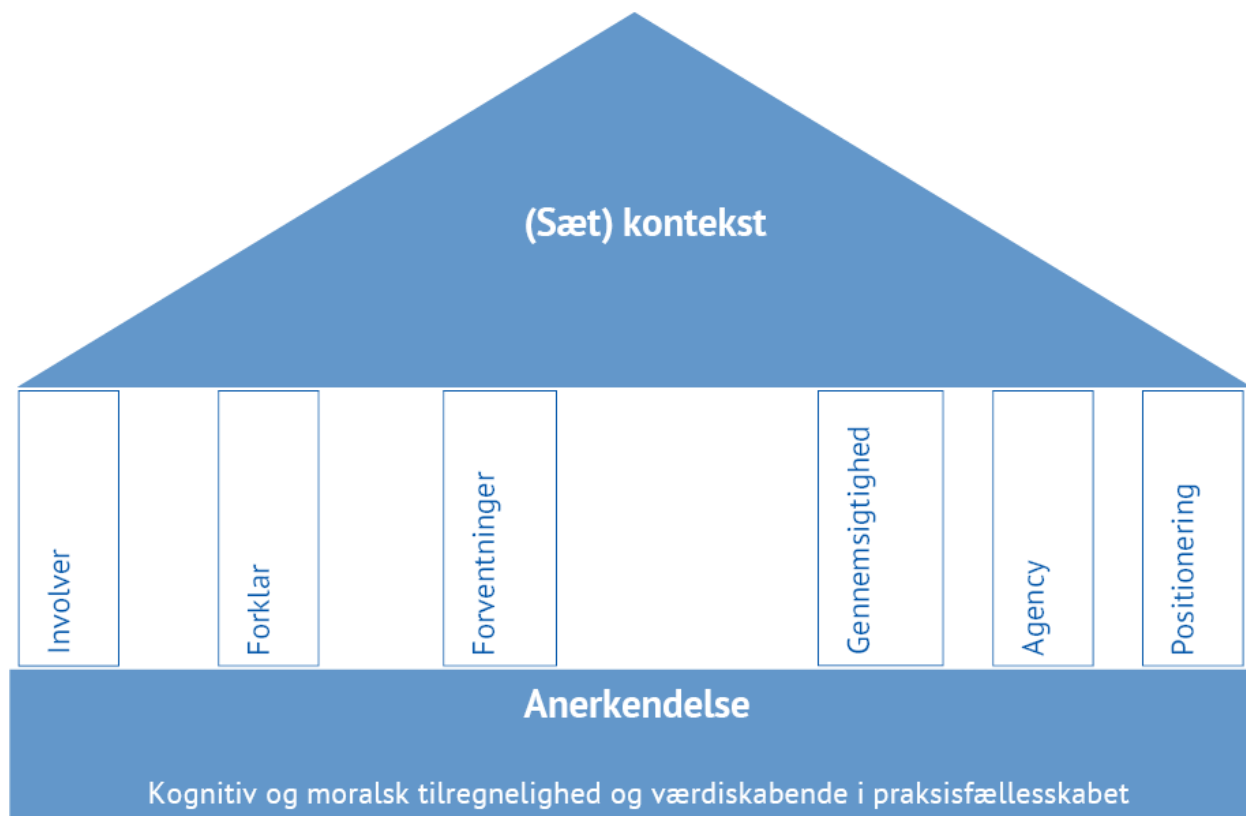
Autopoiese: Autopoiese begrebet omfatter, hvordan vi hver især forstår ting ud fra eget perspektiv. For at sikre et minimum af misforståelser er det derfor nødvendigt, at lederen sørger for, at budskaber er forstået, som det var ment (Vestergaard, 2013:31f).

Gennemsigtighed: I *Fair proces* er det en væsentlig faktor, at der er transparens i de beslutninger, der er taget, og information om, hvorfor ting gøres, som de gør. Dette skal være med til at skabe forståelse for beslutninger og give medarbejderne tillid til ledelsen (Vestergaard, 2013:33f).

Anerkendelse: I *Fair proces* trækker Vestergaard på professor og filosof Axel Honneths anerkendelsesbegreb og henviser til to af Honneths tre anerkendelsessfærer som særlige betydningsfulde for forandringsprocesser - den *retlige sfære* og den *solidariske sfære*. Honneths sidste sfære, der refererer til *kærlighed*, udelader Vestergaard, da han tolker dennes betydning som mindre væsentlig inden for “*det organisatoriske livs diskurser*” (Vestergaard, 2013:34). I Honneths optik vedrører den retlige sfære, hvordan medlemmer af et samfund bør omgås som lige retssubjekter. I den retlige sfære dannes der en fælles forståelse af, hvorledes sociale normer fungerer som den legitime fordeling af rettigheder og pligter mellem medlemmerne i samfundet (Honneth, 2006:148). I den solidariske sfære ses anerkendelse som udtryk for individets behov for at blive anerkendt af fællesskabet for dets kompetencer og evner for derigennem at kunne anskue sig selv som et værdifuldt medlem af samfundet (Honneth, 2006:163f). Vestergaard abonnerer på Honneths forståelse af, at mennesker stræber efter at blive set på som kognitive og moralsk tilregnelige individer, som udøver handlinger, der har værdi i praksisfællesskabet (Vestergaard, 2013:34). I den optik beskriver Vestergaard, hvordan medarbejderne gennem *Fair proces* tilbydes at vise, at de er kognitivt tilregnelige ved at kunne udtænke smarte løsninger, at de er moralsk tilregnelige ved at gøre det ‘rigtige’, og at de er værdiskabende ved at komme med viden og forslag til forbedring af praksis. Det er betydningsfuldt, at medarbejderen har en oplevelse af at bringe

organisationen et bedre sted hen, og at formål og resultater fremstår som meningsfulde (Vestergaard, 2013:34f).

Vestergaard illustrerer de seks teoretiske begreber gennem modellen nedenfor, hvor de er præsenteret som et hus for at tydeliggøre, hvordan de hver især har deres egen funktion, samtidig med at de støtter de andre funktioner og sammen skaber en helhed.

(Vestergaard, 2013:23)

Forløbsstyring af en Fair proces

Udover de tre praksisnære principper og de seks teoretiske begreber peger Vestergaard yderligere på tre områder, der skal være fokus på under selve forløbsstyringen af en *Fair proces*:

1. Gør formålet med innovationsarbejdet meningsfuldt
2. Gør det muligt at lave små, hyppige fremskridt i meningsfuldt arbejde

3. Sæt tydelig retning og rammer for innovationsprojektet

(Vestergaard, 2013:36f)

For at et nyt tiltag skal fungere optimalt, er det dermed nødvendigt, at medarbejderne ser en mening med den opgave, der skal forandres eller starte op, at der i implementeringsprocessen tages et skridt af gangen, så medarbejderne opnår succesoplevelser frem for at opleve uoverskuelighed ved det nye tiltag. Det er samtidig afgørende, at medarbejderne er klar over, hvad deres opgaver er i forhold til den nye forandring, da de derved har lettere ved at stræbe efter at leve op til forventningerne (Vestergaard, 2013:36f).

Gennemgangen af Vestergaards *Fair proces* åbner op for teoriens anvendelse i en kommende analyse af forløbsstyringen i Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt i et sorggruppelederperspektiv inden for et organisations- og arbejdspsykologisk felt. Vi vil herfra bevæge os over i præsentationen af vores andet teoretiske forskningsbidrag omhandlende organisering og ledelse af sorggrupper.

Organisering og ledelse af sorggrupper

Professor og Dr. Philos. Atle Dyregrov er krisepsykolog og sorgforsker. Han har i hele sin karriere arbejdet med børn, unge og familier, som har oplevet dødsfald eller katastrofer. Han startede for 25 år siden Center for Krisepsykologi i Norge, som han også er leder for. Dyregrov har i samarbejde med professor Kari Dyregrov og Iren Johnsen, der også er sorgforskere ved Center for Krisepsykologi, publiceret adskillige bøger og forskningsartikler om sorg i forbindelse med dødsfald. I 2011-2014 publicerede forskerne flere videnskabelige artikler på baggrund af forskningsstudiet *Sorggrupper i Norge* sammen med bogen *Hvordan lede sorggrupper?* En praksisorienteret håndbog for sorggruppeledere, der bygger på data fra forskningsstudiet. I nedenstående afsnit præsenteres med relevans for specialets problemstilling resultater fra studiet suppleret med anbefalinger fra håndbogen omkring organisering af sorggrupper, uddannelse af sorggruppeledere samt forventninger til sorggruppelederrollen.

Formålet med studiet *Sorggrupper i Norge* var at kvalitetssikre og optimere sorggruppetilbud i Norge. Forskningsundersøgelsen er gennemført i årene 2009-2011 og består af to delstudier. Nedenstående er en kort sammenfatning af de to delstudier:

- A. I første delstudie deltog 107 sorggruppeledere. Delstudiet kortlægger og beskriver omfanget af sorggrupper i Norge samt belyser kvaliteten af eksisterende sorggruppetilbud. Denne del af studiet er baseret på kvantitative data fra sorggruppeledere omkring gruppernes omfang, indhold, filosofi og form: privat/offentlig, terapeutisk/faglig styret/selvhjælpsgrupper, indhold og filosofi (Johnsen, Dyregrov, K. Dyregrov, A. 2011:1178f).
- B. I andet delstudie indgår 262 sorggruppedeltagere. Delstudiet undersøger deltagernes positive og negative erfaringer samt udbytte og tilfredshed med deltagelse i de forskellige typer af sorggrupper. Denne del bygger på kvantitative og kvalitative data fra voksne sorggruppedeltagere (Johnsen, Dyregrov, Dyregrov, 2011:1178).

Forskningsresultater

Størstedelen af sorggrupperne, der er inkluderet i forskningsundersøgelsen, er offentlige og drives af kirker eller sygehuse og er hovedsageligt fagligt styret af henholdsvis præster eller sundhedsfagligt personale. Studiet viser, at flere af de offentlige institutioner samarbejder om driften med andre organisationer, hvorved styringsformen ofte blandes og ledes af flere professioner, alt fra psykologer til frivillige (Dyregrov, Dyregrov, Johnsen, 2013:45).

Forskningen viser en positiv effekt, der hvor to sorggruppeledere arbejder sammen om at få råd, støtte og vejledning hos hinanden, da sorggrupper kan opleves som intense og krævende (Dyregrov, Johnsen, Dyregrov, 2012:33,69). Sorggruppelederen skal kunne varetage rollen som mødeleder, motivator, moderator, omsorgsperson og igangsætter, for at gruppen fungerer optimalt (Dyregrov, Johnsen, Dyregrov, 2012:58). Studiet finder samtidig, at det er en fordel, at sorggruppelederne kender hinanden godt på forhånd, og at roller og ansvarsområder er afklaret. I den forbindelse anbefaler Dyregrov et al., at en person har hovedansvaret for ledelsen af gruppen, og at én indtager rollen som *medleder* (Dyregrov, Johnsen, Dyregrov, 2012:33).

Forskningsresultaterne viser yderligere, at manglende eller dårlig rekruttering af deltagere er årsag til, at sorggrupper i perioder må lukke ned. Rekrutteringen sker oftest ved, at sorggruppelederne tager kontakt til de sørgende, men også gennem henvisning fra samarbejdspartner, eller ved at deltagerne selv tager kontakt (Johnsen, Dyregrov, Dyregrov, 2011:1180). Dyregrov et al. peger på, at det har betydning, hvorvidt efterladte tilbydes at deltage i sorggruppe eller selv skal finde

tilbuddene, da det for mange sørgende kan være vanskeligt at være opsøgende på grund af manglende energi og overskud til at tage initiativ (Dyregrov, Johnsen, Dyregrov, 2012:45). Forskningen viser samtidig, at viden om sorggruppetilbuddenes eksistens ikke er udbredt, og at mange efterlyser mere information om tilgængeligheden samt ønsker at blive kontaktet vedrørende tilbud om deltagelse (Johnson, Dyregrov, Dyregrov, 2014:238). Endvidere viser studiet et behov blandt flere sorggruppeledere om kompetenceløft i form af supervision og gruppelederkurser som en forudsætning for at kunne forbedre tilbuddene (Johnsen, Dyregrov, Dyregrov, 2011:1180). Studiet fandt, hvordan inkompetent gruppeledelse medførte usikkerhed hos nogle sorggruppedeltagere:

“I really doubted the two leaders - they were not professional - I think they dwelt with the fear that we were going to kill ourselves in a rather unprofessional way. Many times I felt strange when I went there. I felt unsafe” (Dyregrov, Dyregrov, Johnsen, 2013:56).

Dyregrov et al. pointerer vigtigheden i, at sorggruppeledere har viden om sorgprocesser, gruppedynamik, og om hvordan sorg kommer forskelligt til udtryk hos forskellige mennesker (Dyregrov, Johnsen, Dyregrov, 2012:57). Samtidig viser studiet, hvordan sorggruppeledere med størst erfaring i styring af grupper har lettere ved at tilpasse strukturen og temaer i sorggruppen efter deltageres behov (Johnsen, Dyregrov, Dyregrov, 2012:38). Foruden viden og erfaring i ledelse af sorggrupper fremhæves personlige egenskaber som at kunne handle intuitivt, udvise empati og kunne lytte og vise omsorg som særlig vigtigt hos sorggruppelederen (Dyregrov, Johnsen, Dyregrov, 2012:57f).

Konklusion af undersøgelsen

Sammenfattende konkluderer Dyregrov et al., at et flertal på 87% af sorggruppedeltagerne har et stort udbytte af at deltage i sorggrupper (Johnsen, Dyregrov, Dyregrov, 2014:230, 232). For mange af deltagerne bliver sorggruppen et fristed, hvor sorgreaktioner bliver normaliseret, og vanskelige følelser kan få plads og blive anerkendt. Sorggrupperne bliver beskrevet som et sted, hvor livsmodet kan vende tilbage ved at spejle sig i andre, hvis liv er gået videre efter et tab, men også et sted hvor nye venskaber kan knyttes (Johnsen, Dyregrov, Dyregrov, 2014:228, 236). Samtidig konkluderes det, at en tredjedel af deltagerne ikke oplever, at deres forventninger til sorggruppen bliver mødt. Det påvirker både tilfredsheden og længden af deltagelse i sorggruppeforløbene. Dyregrov et al.

konkluderer ligeledes, at strukturen og organiseringen af sorggrupperne samt sorggruppelederens rolle og erfaring har stor betydning for tilfredsheden (Dyregrov, Dyregrov, Johnsen, 2013:45,57).

De præsenterede forskningsresultater vil blive inddraget i specialets analyse af sorggruppeledernes rolle og deres erfaringers betydning for arbejdet med blandt andet at lede, etablere og organisere sorggrupper i Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt.

Sorggrupper i skolen

Annemarie Dencker er projektleder i OmSorg under Kræftens Bekæmpelse og står bag undersøgelsen *Evaluering af pilotprojekt: Sorggrupper i skolen*. Undersøgelsens formål er at afdække følgende:

- A. Hvordan man sikrer optimal kvalificering af sorggruppeledere, der skal fungere i skolesammenhæng
- B. Hvad der skal til, for at det undersøgte pilotprojekt af sorggrupper kan blive organisatorisk bæredygtigt og forankret

(Dencker, 2008:17)

Undersøgelsen bygger på Denckers observationer af et tredages sorggruppelederkursus, interviews med 21 sorggruppeledere samt observation af supervisionsseancer. Følgende er en sammenfatning af undersøgelsens resultater.

Kvalificering af sorggruppeledere

Dencker har foretaget observationer af tre sorggruppelederkurser i Kræftens Bekæmpelse. Undervisningen var inddelt i tre moduler, 1) et organisatorisk modul 2) et modul om børn og sorg samt 3) et modul omhandlende den svære samtale (Dencker, 2008:46).

Overordnet konkluderer Dencker, at undervisningen giver deltagerne betydningsfuld viden om, hvordan sorggrupper organiseres og fungerer i praksis. Med en henvisning til Knud Illeris, professor i livslang læring, pointerer hun, at undervisningen er præget af *transferproblemet*, hvor undervisningen har været teori præget, og deltagerne ikke har fået afprøvet det, de bliver undervist i (Dencker, 2008:53). Undersøgelsen viser samtidig, at en afgørende begrundelse for at påtage sig

sorggruppelederrollen er et ønske om at hjælpe børn i sorg. De mindst erfarne sorggruppeledere på kurset har gennem undervisningen fået en tro på, at de kan gennemføre sorggrupper, om end de er usikre på, hvordan det vil blive, mens de, der har erfaring i forhold til samtaler med børn, er mindst usikre på at starte sorggrupper op (Dencker, 2008:64). Undersøgelsen viser, at sorggruppelederne overordnet er tilfredse med kurset, men har fire forslag til forbedringer:

1. Kræftens Bekæmpelses underviser skal komme med overvejelser om sin samtalepraksis og det system, der ligger til grund for hans praksis
2. Samtaletekniske øvelser
3. Mere erfaringsudveksling
4. Et ønske om at diskutere metoder, der er fremlagt i undervisningen

(Dencker, 2008:64f)

Supervision - udfordringer i sorggrupper

I de supervisionsmøder, Dencker observerer, er følgende tre temaer i fokus:

1. Sorggruppens igangsættelse
2. Sager vedrørende enkelte børn
3. Sorggruppeledernes egen involvering

(Dencker, 2008:68)

Vedrørende sorggruppernes igangsættelse viser undersøgelsen, hvordan det for flere sorggruppeledere er svært at rekruttere berørte børn, og at det er årsagen til, at der på nogle skoler ikke er startet grupper op. Nogle sorggruppeledere oplever stor opbakning fra deres kolleger i arbejdet med at finde børn, der har mistet en forælder, mens andre er i tvivl om kollegerne af forskellige grunde ikke henviser børn til gruppen. Der tales om, hvordan det kan gøres mere tydeligt på skolerne både for de ansatte, børnene og forældrene, at sorggrupperne eksisterer.

Sorggruppelederne savner materiale, der synliggør tilbuddet både til kolleger, forældre og elever. Desuden ønsker de metoder til at komme i kontakt med børn, der som udgangspunkt er afvisende for at deltage i en sorggruppe (Dencker, 2008:81).

Undersøgelsen af sorggruppeledernes egen involvering fylder mindst og handler om, hvordan sorggruppelederne på den ene side oplever arbejdet som selvudviklende, og samtidig oplever flere, at de er blevet mere ængstelige for at miste egne børn og/eller ægtefælle, efter de er begyndt som sorggruppeledere.

På baggrund af supervisionen konkluderer Dencker, at undervisningen med fordel kunne fokuseres omkring sorggruppeledernes viden om visitationskriterier, tydeliggøre sorggruppeledernes kompetencer, ansvar og handlemuligheder i forhold til børn med svære problemer samt klæde sorggruppelederne på til at agere, når de oplever, at sorggruppetilbuddet ikke er det rigtige for barnet (Dencker, 2008:72). Desuden viser undersøgelsen, at sorggruppelederne oplever gruppedynamiske udfordringer og manglende erfaring og træning i samtaleteknikker (Dencker, 2008:73 og 81).

Opsummerende viser resultaterne, at sorggruppeledernes engagement, deres status på skolen og deres evne til at beskrive egne kompetencer har betydning for organiseringen og gennemførelsen af sorggrupper. Sorggruppeledernes faglige kvalifikationer og engagement er dog ikke i sig selv nok til at sikre optimale sorggruppetilbud til børn i sorg. Ledelsens og kollegers opbakning spiller en central rolle. Undersøgelsen viser yderligere, at det er af væsentlig betydning, at det ikke er lovmæssigt vedtaget, at skoler skal tilbyde sorggrupper, og det bliver derfor tilfældigt, hvilke skoler der tilbyder en sådan indsats (Dencker, 2008:104f).

Konklusion af undersøgelsen

Sammenfattende konkluderer undersøgelsen:

- At det vil være fordelagtigt at inddrage sorggruppelederne aktivt i kursusundervisningen
- At visitation af sorggruppeledere bør foretages, inden undervisningen påbegyndes for at sikre, at kommende sorggruppeledere egner sig til opgaven
- At sorggruppeledere bør vælges ud fra deres tidligere erfaring med samtaler med børn
- At de bør honoreres for deres arbejde
- At supervision bør være obligatorisk

Desuden anbefales det, at der politisk prioriteres og afsættes midler til sorggrupper på skoler. Med baggrund i Denckers konklusioner vil vi i vores kommende analyse sammenholde denne viden med vores empiri, der med afsæt i sorggruppelederens erfaringer og oplevelser vil analysere, hvilke potentialer og barrierer sorggruppelederne peger på som betydningsfulde inden for følgende undersøgte områder: uddannelse og viden, opgavevaretagelse, tidligere erfaringer med at arbejde med børn i sorg samt supervisionens betydning.

CASEBERETNING

I dette afsnit præsenterer vi specialets caseberetning i sammenhæng gennem forskellige datakilder. Casen er præsenteret med faktabokse, citater og uddrag fra relevante skrivelser vedrørende sorggruppeprojektet.

I 2016 blev det vedtaget politisk i Frederiksberg Kommune at etablere et sorggruppeprojekt, der tilbyder elever i sorg at begynde i en sorggruppe på egen skole eller på en naboskole. I den forbindelse sendte Frederiksberg Kommunes skoleafdelingen en projektbeskrivelse ud til kommunens folkeskoler. I skrivelsen står der: *“Sorggrupperne er et nyt tilbud til skoleelever (...), der har mistet en forælder eller søskende, eller hvor en forælder eller søskende er syg af en livstruende sygdom”*, og at *“sorggruppetilbuddet er politisk besluttet (...) foreløbigt for en toårig periode”* (Bilag 5:31).

Forud for beslutningen fremlagde undervisningsudvalget i Frederiksberg Kommune en politisk sagsfremstilling vedrørende kommunens indsatser i forhold til børn i sorg. Heri stod, at som led i arbejdet med skolereformen skulle der fokus på børns trivsel³, og som konkret tiltag ville Frederiksberg Kommune lave en indsats for børn i sorg. Det blev ydermere fremhævet, at der skulle iværksættes særlige tiltag, som tilfældet var på Søndermarksskolen, der som foregangsskole arbejdede systematisk med sorggruppeindsatser (Bilag 6).

Tal fra Danmarks statistik for Frederiksberg Kommune viser for børn og unge op til 28 år, at ca.:

- 130 børn og unge i løbet af et år mister en forælder eller søskende
- 1.960 børn og unge oplever i løbet af et år at blive pårørende til forældre eller søskende, som får alvorlig sygdom
- I alt 1.297 børn og unge op til 28 år i Frederiksberg Kommune har mistet en/begge forældre

(Bilag 6:36f)

³ Det tredje af folkeskolereformens tre overordnede mål omhandler tillid og trivsel (altinget.dk)

I projektbeskrivelsen er det beskrevet, at der ikke er tale om et terapeutisk behandlingstilbud, men at sorggrupperne har en social støttefunktion og en forebyggende funktion, og at sorggruppelederfunktionen varetages af en lærer eller pædagog, som har deltaget i Kræftens Bekæmpelses kursus for sorggruppeledere (Bilag 5). Skolechef Gorm Bagger Andersen udtaler om projektet, at: *“Vi har en generel opgave med at arbejde for børns trivsel og velfærd. (...) her [med projektet] er noget, vi kan gøre, som er fornuftigt, så det var sådan en meget bred ideel ting (...) det handler også om en tidlig forebyggende indsats. Hvis der er nogle [sogramte] børn, som står i en vanskelig situation, kan det i ekstreme cases udvikle sig til alt muligt andet med depressioner eller med udadreagerende og forkert adfærd eller indadvendthed - til alle mulige ting. Men det er omsorgen for børnene, der er baggrunden”* (Bilag 3:8).

Frederiksberg skoleafdeling indgik et samarbejde med pædagogisk psykologisk rådgivning (PPR) samt med Kræftens Bekæmpelse. OmSorg i Kræftens Bekæmpelse blev eksternt tilknyttet til at stå for uddannelsen af sorggruppelederne, mens PPR's psykologer skulle stå for den overordnede kontakt til sorggruppelederne samt varetage fire årlige supervisionsmøder med grupper af 8-10 sorggruppeledere af to timers varighed. Supervisionsmøderne har til formål at støtte op om sorggruppelederrollen samt hjælpe og videreudvikle arbejdet, efter hvilke behov sorggruppelederne peger på (Bilag 5).

Til projektets start skulle hver af kommunens ti folkeskoler stille med to lærere og/eller pædagoger til at varetage sorggruppelederrollen på skolen. I august 2016 deltog sorggruppelederne på kurset *Samtalegruppeledere til hjælp for børn i sorg*, som er Kræftens Bekæmpelses tredageskursus. I kursusbeskrivelsen stod, at kurset er målrettet ansatte i skoler, SFO'er, i sundhedsplejen samt frivillige, som: *“vil gøre en forskel for børn i sorg (...)”* (cancer.dk) samt *“ud over at oprette og drive sorggruppe, er det målet at kursusedtagerne - på baggrund af uddannelsen, egne erfaringer og faglighed - efter kurset kan videregive viden til andre eller danne et netværk til at opfange og skabe kontakt til relevante børn, familier, lærere og pædagoger”* (cancer.dk). Halvandet år efter de tre kursusdage blev der i januar 2018 fulgt op med en workshopdag, hvor vi deltog (se metodeafsnit om observation).

En undersøgelse af Rambøll fra 2012 viser, at samfundet kan spare ca 250.000 kroner pr barn årligt, hvis de får en forebyggende eller korrekt behandling (Guldin, 2017:75).

Med sorggruppeprojektet var der en forventning om, at hver skole skulle tilbyde en til to sorggrupper - en for elever fra 0.-5. klasse og en for elever i 6.-10. klasse. Det blev besluttet, at grupperne skulle være åbne, så der løbende kunne komme nye elever ind, og de primært skulle foregå på elevens egen skole eller på en naboskole i de tilfælde, hvor sorggrupper blev slået sammen af hensyn til gruppestørrelse. I projektbeskrivelsen fra skoleafdelingen står der:

“Fællesrådgivningen samler information med henblik på løbende at have overblik over det samlede antal børn i målgruppen og koordinerer information, hvis der bliver behov for at samle børn i grupper på tværs af skolerne” (Bilag 5:32). I praksis har ansvaret vist sig ikke at være så entydigt, idet flere af sorggruppelederne har stået for at etablere samarbejdet på tværs af skolerne. En sorggruppeleder fortæller i fokusgruppeinterviewet, hvor hun oplever ansvaret for samarbejdet er placeret: *“vi [har] i hvert fald selv skulle sætte gang i det (...)”* (Bilag 11:48). Frederiksberg Kommune havde i maj 2018 sorggrupper på syv ud af kommunens ti folkeskoler. I alt havde fire skoler dannet sorggrupper i samarbejde med en naboskole.

I skemaet nedenfor ses antallet af sorggrupper på folkeskolerne.

Skole	Grupper	Samarbejder med anden skole	Interviews med skolens sorggruppeleder(e)
Søndermarkskolen	1		3
Skolen ved Bülowvej	1		1
Skolen ved Søerne	1		0
Skolen på La Cours Vej	2	Ja	1
Skolen på Duevej	2	Ja	1
Skolen på Nylandsvej	0		1
Skolen på Grundtvigsvej	0		3

Ny Hollænderskolen	1	Ja	1
Tre Falke Skolen	1	Ja	Repræsenteret af skribenten Sanne
Lindevangskolen	0		0

I kommunens projektbeskrivelse, som er sendt ud til samtlige skoler, står, at sorggruppelederfunktionen udgør følgende punkter (Bilag 5):

- *At afholde afklarende forsamlinger med forældre til et barn, som skal visiteres til sorggruppen.*
- *At mødes med den enkelte sorggruppe hver 2. uge, herunder;*
- *klargøring og oprydning af lokale.*
- *Eventuel afhentning/aflevering af elever, hvis ikke sorggruppen ligger på skolens område, eller hvis det er svært for barnet selv at komme afsted til sorggruppen i begyndelsen.*
- *At deltage i supervision i Fællesrådgivningen for Børn og Unge fire gange årligt i supervisorsgrupper på tværs af kommunens skoler.*
- *At deltage i erfaringsudveksling og kompetenceudvikling i forhold til opgaven og målgruppen en halv dag årligt.*
- *At være i en løbende dialog med forældre til børn i sorggrupperne afstemt den enkeltes behov (Bilag 5:33).*

Sorggruppeledernes egentlige opgaver spænder i praksis bredt. Flere sorggruppeledere fortæller i interviewene om forskellige typer af opgaver relateret til funktionen. Betydningen af dette er et område, der vil blive belyst i analysen.

I projektbeskrivelsen slutter skoleafdelingen af med at fremhæve, at der i projektperioden er afsat en ressourceramme, og i den indgår midler til kompetenceudvikling og til drift af sorggrupperne.

I den politiske sagsfremstilling blev der fremsat to forskellige forslag til økonomiske modeller:

1. Den dyreste model med et samlet beløb på 1,4 mio kr. pr. år for kommunens 10 folkeskoler. Beløbet skulle dække seks timers sorggruppearbejde ugentlig i 40 skoleuger samt dække enkelte materialer.
2. Den billigste model blev præsenteret som den alternative minimumsmodel med 100 arbejdstimer pr. skole pr. år svarende til ca. 30.000 kr. pr. skole og 300.000 kr. for det samlede skolevæsen (Bilag 6)

I en mailkorrespondance med Frederiksbergs skoleafdeling i april 2018 blev vi informeret om, at model to var blevet valgt.

I vores interviews ses store variationer i det antal timer, den enkelte sorggruppeleder har fået til rådighed inden for ressourcerammen. Timetallet varierer fra to til otte timer ugentlig (jævnfør analysedel 2).

Kræftens Bekæmpelse udgav i december 2017 *Håndbog for sorggruppeledere i skoler - viden, vejledning og inspirations til arbejdet med børn i sorg*. Bogen er skrevet som en vejledning til sorggruppeledere med praksisrelateret anbefalinger til, hvordan sorggruppeledere kan gennemføre sorggrupper, refleksionsøvelser over cases og konkrete øvelser til brug ved sorggruppemøder. Det understreges i bogen, at sorggrupper skal ses som en del af skolens sorgkultur og ikke som et enkeltstående tilbud til sorgramte børn. Sorggruppelederne fik bogen udleveret på workshopdagen i januar 2018.

I undervisningsmaterialet, som blandt andet udgøres af Kræftens Bekæmpelses håndbog til sorggruppeledere, står, at et *“godt sorggruppearbejde tager tid”* (Hartmann, 2017:84) og indbefatter ud over de nævnte punkter i funktionsbeskrivelsen også tid til:

- At planlægge og evaluere hver gruppesession
- Lave praktiske øvelser
- Kontakt med forældre udover forsamtalerne
- Sparring med kolleger

Alle punkterne fremhæves som vigtige, men der lægges særligt vægt på tid til forældre- og netværkssamarbejde, da en velfungerende sorggruppe kræver, at sorggruppelederen inddrager børnenes relationer uden for gruppen, når det skønnes relevant eller nødvendigt (Hartmann, 2017:84). Ydermere beskrives vigtigheden af opbakning til projektet fra kolleger og ledelsen. Sorggrupper kan bidrage til at skabe en fælles sorgkultur på skolen, men det sker kun gennem kollegial og ledelsesmæssig opbakning, samt ved at tilbuddet er kendt og er en fuldt integreret aktivitet på skolen (Hartmann, 2017:98,150).

Som beskrevet løber sorggruppeprojektet frem til juni 2018. Hvordan fremtidens sorggruppetilbud i Frederiksberg Kommune kommer til at se ud, står ikke klart for alle sorggruppeledere, hvilket vil blive belyst i sidste del af analysen.

ANALYSE

Analysedel 1

Det er en fælles opgave at håndtere børn i sorg og skabe en sorgkultur

I dette afsnit vil vi foretage en analyse af sorggruppers synlighed og skolernes forskellige tilgange til håndtering af sorg - heriblandt hvordan der tales om sorg på skolen, og hvordan sorggruppelederne er blevet valgt. Derudover belyser vi, hvilken betydning sorghandleplaner kan have for sorggruppelederne og for kendskabet til sorggrupperne. Fundene vil løbende blive analyseret i forhold til skolens samlede sorgkultur og dens betydning for sorggruppeledernes arbejde.

Sorg er et ualmindeligt barskt livsvilkår, der kan ramme børn pludseligt. Ifølge Lytje og Bøge (2017a) kan voksne gennem deres handlinger og sprog være med til at møde børnene i dette livsvilkår, men ofte mødes børnene med en mur af tavshed i en misforstået mening (Lytje & Bøge, 2017a:97). Sorggruppeleder Anna fortæller:

“Grunden til, at [sorg]grupperne er opstået, er, at man ved, at mange har haft berøringsangst ved at snakke om død og sygdom, så jeg mener helt klart, at vi har vores berettigelse, fordi det er ikke noget, der er holdt op, det eksisterer stadigvæk. Vi har et helt konkret rum, hvor der ingen tabuer er, vi taler om det - det mener jeg simpelthen er fantastisk. Der er børn, der er gået igennem en hel skoletid, uden at læreren har bemærket, at moderen eller faderen er død” (Anna, Bilag 8:64).

Anna argumenterer gennem sin beskrivelse for sorggruppers berettigelse i folkeskolen ved at pege på, hvordan grupperne gør en forskel for børn i sorg, som ifølge hende ellers ville risikere at blive isoleret alene med sorgen i skoletiden uden voksenstøtte. Forskning i folkeskolers sorgkultur underbygger ligeledes, hvordan børn i sorg oplever at både lærere, pædagoger og klassekammerater har svært ved at tale med eleverne om deres sorg (Lytje, 2016b:113). Med den viden in mente kan det udledes, at sorggruppeledernes erfaringer og viden omkring børn i sorg kan være med til at skabe forandring i, hvordan skolen samlet forstår og møder børnene. Dette formodes at kunne gøre

en forskel for de sørgende børns liv på skolen, hvilket følgende dialog mellem to sorggruppelederne også indikerer:

“Jeg har i hvert fald en lille dreng, der ikke har lyst til, at klassen ved det, hvorimod en af pigerne rigtig gerne vil have, at jeg kommer og fortæller om, hvad vi laver. Så det er bare meget forskelligt fra barn til barn, om de har lyst til at have det for sig selv, eller om de har lyst til at dele det. Men jeg giver dig helt ret, for når jeg henter drengen, så er det sådan lidt: ”Hvad skal du med ham? – nå men, han skal bare lige med mig”. For man ved, han ikke ønsker det skal ud” (Caja, Bilag 8:52).

“Kan det tænkes, at han ikke ville have noget imod at få det ud, hvis det bare var en normal del af skolens kultur, og alle vidste, at det var der, og det var noget, man gik til?” (Lars, Bilag 8:52).

“Ja” (Caja, Bilag 8:52).

(...) For hvis kulturen ikke er der, så kan jeg godt forstå, at der sidder nogle børn og tænker, det skal I ikke fortælle til nogen” (Lars, Bilag 8:53).

Sorggruppelederne udleder således, at sorgkulturen på skolen er styrende for, hvordan børnene vælger at agere og vise deres sorg på skolen. Som i ovenstående eksempel med drengen, der ikke ønsker at det italesættes, at han skal i sorggruppe, henviser Dencker på samme måde til sorggruppeledere, der oplevede børn, der havde en modvilje mod at andre skulle kende til deres sorg i frygt for at føle sig ‘anderledes’ (Dencker, 2012:63). Omvendt finder Dencker, at sorggrupperne samtidig kan have en normaliserende effekt i skolen, idet de signalerer, at det at være i sorg også er en del af hverdagen (Dencker, 2012:62). Eksemplet med pigen, der synes det er rart, at sorggruppelederen åbent fortæller klassen om sorggruppen, kan ses som udtryk for sorggruppens normaliserende effekt. Anna fortæller om et konkret tiltag, de har indført på hendes skole, der skal være med til at åbne op for, at det bliver mere naturligt for børnene, at kunne fortælle om deres sorg og omkring sorggrupperne, siger hun: *“Hos os har vi bedt lærerne i indskoling om at introducere sorggruppen for børnene, så de ved, hvad det er” (Anna, Bilag 8:53).* Samtidig fortæller flere sorggruppeledere i interviewene om kolleger, der har svært ved at håndtere og tale med elever i sorg, hvilket også kan ses som udtryk for en manglende sorgkultur på skolen. Guldin skriver, at alle voksne omkring børnene *“kan og bør”* tage et medansvar, så det bliver nemmere for eleven at tale om sin sorg (Helweg & Guldin, 2017:188). Gennem interviewene ses det dog, at det ikke er alle voksne rundt om barnet, der nødvendigvis føler sig i stand til det. En sorggruppeleder fortæller:

“Der er nogle lærere, der kommer og siger: ”Jeg kan simpelthen ikke være inde i klasselokalet, hun [eleven] sidder bare og græder, og jeg ved simpelthen ikke, hvad jeg skal gøre. Det er fordi, hun lige har mistet sin mor (...). Jeg kan ikke - jeg tænker bare på mine egne børn, du [sorggruppelederen] bliver simpelthen nødt til at hjælpe mig her”” (Iben, Bilag 12:91).

Den usikkerhed og det behov for støtte, som sorggruppelederne beskriver blandt deres kolleger, kan tolkes som mangel på erfaring eller som berøringsangst for, hvad der synes rigtigt eller forkert at gøre. Denckers undersøgelse finder, hvordan kolleger til sorggruppeledere gav udtryk for, at sorggruppeledernes ekspertise på skolen både var en stor hjælp, en aflastning og en nødvendighed (Dencker, 2008:102) Iben fortæller senere i interviewet, at hun oplever at få anerkendelse fra sine kolleger ved at kunne tage over i situationer, hvor lærerne ikke føler, de kan magte opgaven. Ud fra Vestergaards forståelse af begrebet *agency* kan Ibens handlen som sorggruppeleder kobles hertil, idet hun kan se muligheder, som hun handler på, og dermed gør noget godt i situationen. Ifølge Vestergaard er det samtidig befordrende for Ibens anerkendelsesrelation til sig selv og til hendes relation til elever og kolleger. Dermed får Iben en oplevelse af at være med til at bringe skolen et bedre sted hen, hvilket i Vestergaards tilgang har betydning for medarbejderes følelse af *anerkendelse* (Vestergaard, 2013: 34f).

Kræftens Bekæmpelse beskriver, hvordan sorggruppelederen har en særlig rolle som *“forkæmper”* og *“nøgleperson”* for sorgramte børn på skolen (Hartmann, 2017:149f). På den baggrund kan det udledes, at sorggruppelederen har en væsentlig opgave i at fremme og styrke en sorgkultur, hvor det bliver naturligt for alle, der er tæt på barnet at møde og tale om sorgen. Projektleder i OmSorg under Kræftens Bekæmpelses Line Thoft Carlsen fremhæver ligeledes vigtigheden i at skabe et sprog på skolerne: *“(...) vi bliver nødt til at tale om det her, på samme måde som vi taler om alle mulige andre ting”* (Bilag 17:135). Uden et fælles sprog og en stærk sorgkultur på skolen, hvor der ingen tabuer er, kan det ses, hvordan usikkerhed omkring håndteringen også kan ramme sorggruppelederne. Emma fortæller:

“Når vi ‘fisker’ nogle [børn] i skolegården, og de andre spørger: ”Hvad skal du med dem?”, der bliver jeg nogle gange i tvivl om, hvorvidt jeg ærligt skal sige, hvad jeg skal med dem. Jeg er i tvivl om, hvor stor gennemsigtighed der er på skolen omkring det [sorggrupperne] (...). Bliver det overhovedet fortalt ud i klasserne, at vi har det her tilbud? Det tror jeg ikke, det gør. Det bliver sagt

til forældrene, men børnene imellem tror jeg ikke nødvendigvis ved, tilbuddet er der, medmindre man lige er med i gruppen, eller man kender en ven, der er med (Emma, Bilag 8:52).

Line Thoft Carlsen, projektleder i OmSorg under Kræftens Bekæmpelse, siger: “(...) *vi ville ønske, at man har en sorgkultur på skolen, og at det er lige så naturligt som at sende børn til skoletandlægen og sundhedsplejersken (...)*” (Bilag 17:134). Trods dette ser Kræftens Bekæmpelse store forskelle på, hvor kendt sorggrupper på skolerne er. De erfarer, hvordan grupper på den ene side kan være en fuldt integreret og kendt aktivitet eller omvendt være hengemt i et ubemærket hjørne af skolen (Hartmann, 2017:150). I interviewene gav sorggruppelederne udtryk for lignende forskelle på deres skoler. De to sorggruppeledere fra foregangsskolen beskrev, hvordan de oplevede en åbenhed omkring sorggrupperne på deres skole. De fortalte, hvordan de på en personaledag for lærere og pædagoger var inviteret af ledelsen til at præsentere deres arbejde med sorggruppeprojektet, og hvordan de samtidig var ude at holde oplæg for skolebestyrelsen og skolens kontaktførelse (Bilag 12:87). Det umiddelbare samarbejde omkring projektet mellem ledelse, sorggruppelederne og de øvrige ansatte kan i Vestergaards optik have stor betydning for forandringsprocessen, idet han tilskriver *gennemsigtighed* som en af flere væsentlige faktorer, der skal være opfyldt for, at implementering af nye tiltag vil opleves som en succes (Vestergaard, 2013:33f). Dette underbygges af Denckers undersøgelse, der viser, at ledelsens og kollegers opbakning til sorggrupper spiller en central rolle for, hvorvidt grupperne bliver en integreret del af skolens tilbud eller ej. Denckers undersøgelse viser samtidig forskelle i, hvordan nogle sorggruppeledere oplever stor opbakning fra deres kolleger i arbejdet med at finde børn, der har mistet en forælder, mens andre er i tvivl om, hvorvidt kollegerne af forskellige grunde ikke henviser børnene til gruppen (Dencker, 2008:81). Norsk sorggruppeforskning viser, at manglende kendskab og information omkring sorggruppetilbud i overvejende grad er en barriere i forhold til viden om gruppernes udbredelse og tilgængelighed (Johnson, Dyregrov, Dyregrov, 2014:238). Gennem vores interviews kommer informanterne også med eksempler på barrierer, de mener, er medvirkende årsag til, at deres grupper ikke er kommet i gang:

“Det har ikke været meldt helt klart ud til hele skolen, at der er et tilbud, som der faktisk er nogle, der er uddannet i at kunne [varetage]” (Birk, Bilag 15:121).

“Jeg tænker lidt, at der kan være nogen [sorghramte børn] som, lærerne ikke er klar over eller ikke kender til. Det synes jeg også lyder lidt mærkeligt, at man ikke skulle være klar over. Jeg tænker nærmere, at der er nogen, som ikke kender til os” (Lars, Bilag 8:64).

Denne opfattelse deles af skolechef Gorm Bagger Andersen, der kommer med sit bud på, hvorfor sorggrupperne ikke er i gang alle steder, og hvordan det hænger sammen med et manglende kendskab til sorggrupperne:

“Jeg tror, at folk nogle steder ikke er bevidste om, at sorggruppeprojektet findes, blandt andet fordi de ikke bliver informeret om det, eller hvis de voksne omkring børnene ikke er klar over, at der er denne her situation. Det er ikke altid skolen ved det og kan gøre opmærksom på tilbuddet - det er der masser af eksempler på, hvor vi ikke ved, hvad der er sket. Så der kan være en del, der handler om, om man overhovedet ved det både som skole, klub eller som forældre” (Gorm, Bilag 3:12).

Skolechefen peger således på forskellige årsager til det manglende kendskab til sorggruppeprojektet. Dels peger han på den manglende information internt på skolerne og mellem skole og hjem, og dels peger han på en problematik omkring, at skolen ikke altid informeres omkring alvorlig sygdom eller dødsfald i familier. At skabe en sorgkultur med en åbenhed omkring sorggrupper på skolen kræver at både skolens ledelse, ansatte og forældre tager et fælles ansvar for børn i sorg, hvor kommunikationen og samarbejdet omkring sorggrupperne styrkes. Skolechefen peger på, at der i samarbejdet mellem skole og forældre, påhviler skolen et ansvar i at gøre forældrene opmærksomme på, at der fra skolens side er fokus på arbejdet med børn i sorg. Samtidig skal forældrene på banen, og der skal skabes en kultur, hvor det bliver naturligt for dem at involvere skolens personale, når et barn oplever at stå i en livsændrende situation, som det er, at være pårørende til en alvorlig syg eller at miste et nært familiemedlem. Samarbejdet skal på denne måde være med til at sikre, at de involverede børn bliver ‘fundet’, og at skolen kan støtte op om børnene. Skolechefen udtaler:

“Jeg tror personligt, at der er et enormt mørketal i forhold til, hvor mange [børn]der i virkeligheden har et behov (...) Jeg tror bestemt, at der er et behov, det bør der være, det er bare ikke sikkert, at interessen eller behovet er for, at det er os, der løser den opgave. Altså skolevæsenet (...)” (Gorm, Bilag 3, 16).

Skolechefen fremhæver endnu et aspekt, som handler om, hvorvidt det er folkeskolens opgave at varetage sorggrupper. Spørgsmålet om, hvorvidt sorggrupper skal tilbydes i skoleregion, taler ind i et område, Dencker fandt i sin undersøgelse, hvor der også var elever, der fravalgte tilbuddet, idet de havde brug for distance og ikke ønskede, at det blev kendt på skolen, at de gik i sorggruppe (Dencker, 2013:73). Samtidig taler det ind i et spørgsmål om, hvem der har 'ansvaret' for barnets psykiske trivsel, når det drejer sig om sorg. En problematik, Dencker ligeså belyser i sin undersøgelse, hvor det ses, at der er divergente holdninger til, hvad der anses som skolers opgaver, når det kommer til den forebyggende sorgindsats, og hvorvidt sorggrupper bør prioriteres som en del af indsatsen (Dencker, 2008:104). Samme diskussion åbner skolechefen også op for:

“For de fleste vil sige, at de børn får hjælp fra lægen eller hos deres privatpraktiserende psykolog, eller de går til Kræftens Bekæmpelse. De har ikke nødvendigvis en oplevelse af, at der er et problem på grund af det her. Og der er en meget stor blufærdighed omkring at spørge ind til det” (Gorm, Bilag 3:14).

Som præsenteret i caseberetningen er et af de overordnede mål med den nye skolereform at have fokus på elevers trivsel (altinget.dk). Det er dog ikke specificeret i folkeskolereformen, hvad 'trivsel' indebærer. Frederiksberg Kommune har valgt at fremhæve sorggruppeprojektet som et konkret trivselsfremmende tiltag under reformen (Bilag 3:8). Kommunens skoleledere har i den forbindelse fået ansvaret for at vælge medarbejdere, der kan varetage sorggruppelederrollen. Sorggruppelederne beskriver forskellige oplevelser af, hvordan de synes, deres skoleledere har taget ansvar og udvist interesse for projektet. En sorggruppeleder fortæller, hvordan hun i sidste øjeblik blev spurgt, om hun ville være sorggruppeleder: *“Jeg tror, det [ansvaret] er noget, der har ligget hos vores skoleleder, så har han nok glemt det, og så er det ligesom blevet skubbet videre til os i sidste øjeblik”* (Frey, Bilag 14:114). Til spørgsmålet om, hvorfor netop hun blev valgt, svarer hun: *“Jeg tror simpelthen, det har været tilfældigt. At det handler om, hvis tur det er til at få noget efteruddannelse”* (Frey, Bilag 14:115). En anden sorggruppeleder forklarer, hvordan udvælgelsen er sket på hendes skole: *“Jeg blev udvalgt af min leder. Hun har været inde at kigge på, hvem hun synes var kvalificeret til opgaven også i forhold til andre opgaver”* (Emma, Bilag 11:46). At Emma beskriver sig selv som 'udvalgt' kan tolkes som, at hun derigennem opnår en følelse af, at hendes kompetencer bliver anerkendt. Honneth betragter *anerkendelse* som et universelt menneskeligt behov, der skal være opfyldt for at opnå et positivt selvforhold (Honneth, 2006:11). Honneth argumenterer i relation hertil, hvordan mennesket vil stræbe efter det gode liv gennem et

grundlæggende behov og søgen efter at blive anset som et kognitivt og moralsk værdifuldt individ, hvis handlinger skaber værdi i praksisfællesskabet (Honneth, 2006:155ff). *Anerkendelse* anses i den solidariske sfære som et udtryk for individets behov for at blive anerkendt af fællesskabet for dets kompetencer og evner. Sker dette ikke, vil det opleves som en krænkelse af selvet (Honneth, 2006:163f). For at individer kan betragte sig selv som et værdifuldt medlem af fællesskabet, kræver det således en oplevelse af social værdsættelse fra samfundet. Med Vestergaards brug af Honneths *anerkendelsesbegreb* i en strategi- og forandringskontekst kan skoleledernes ageren betragtes som særlig betydningsfuld for, om sorggruppelederne oplever at blive anerkendt for deres kompetencer, og om de føler sig værdsat som meningsskabende og betydningsfulde i den fælles trivselsindsats for børn i sorg. *Anerkendelse* fra ledelsen vil ifølge Vestergaard virke som et centralt drivende princip i projektet. Tanken er, at *anerkendelse* virker katalyserende for medarbejdernes motivation og engagement i forandringsprocessen, og at medarbejdernes evner og kompetencer styrkes, når de anerkendes for deres indsatser (Vestergaard, 2013:34).

Formålet med Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt er at tilbyde børn i sorg et fællesskab med andre børn i lignende livsændrende situationer (Bilag 4). Som ovenstående gennemgang viser, er der store forskelle i udbredelsen af sorggruppeprojektet og i dets synlighed, hvilket kan ses i sammenhæng til skolens samlede sorgkultur og tilgang til børn i sorg. Dette underbygges af sorggruppeledernes udtalelser, der peger på flere mulige årsager og barrierer i at få startet sorggrupper op, samt på barrierer relateret til udfordringer i at finde det antal sorgramte børn, som ellers var beregnet fra kommunens side (se faktaboks s.54).

På baggrund af analysegennemgangen udleder vi, at skolens sorgkultur har betydning for, hvordan skolen samlet forstår og møder børn i sorg. Vi ser ligeledes, at sorgkulturen og sorggruppernes synlighed gør en forskel for, hvordan børnene vælger at agere og vise deres sorg på skolen. Desuden udleder vi, hvordan skoleledernes tilgang og samarbejde omkring projektet er væsentlige faktorer, der har indflydelse på sorggruppeledernes oplevelser af, hvilke potentialer og barrierer de erfarer som betydningsfulde for deres arbejde som sorggruppeleder.

Sorghandleplaner kan ikke stå alene

Kræftens Bekæmpelse og OmSorg har gjort en stor indsats gennem de sidste 20 år for at gøre opmærksom på børn, der er ramt af sorg (Lytje & Bøge, 2017b:106). Samtidig har der den seneste

tid været fokus på sorg i medierne, og der er dermed kommet en større bevågenhed omkring børn i sorg, end der har været tidligere. Lytjes forskning viser, at arbejdet på mange måder kan gøres endnu bedre. Kræftens Bekæmpelses *Sorghandleplan 2.0*⁴ har til hensigt at udbrede forståelsen og viden om sorgramte børn, og hvad der kan gøres for dem. Spørgsmålet er naturligvis, hvilken effekt det har at sende en sorghandleplan ud til samtlige skoler. For hvem læser bogen, hvem opdaterer de gamle sorghandleplaner, og hvem sørger for, at skolen får udarbejdet en ny sorghandleplan med baggrund i den nyeste viden om børn og sorg præsenteret i bogen. I dag har godt 98% af alle folkeskoler en sorghandleplan, der beskriver, hvordan skoler skal håndtere sorgudløsende situationer, der involverer skolens elever (Lytje & Bøge, 2017b:9). I Frederiksberg Kommune har to ud af ti folkeskoler: “ (...) pt. ikke en sorgplan og flere skoler fortæller, at de har planer om i nærmeste fremtid at revidere deres sorgplan ” (Bilag 6:38). To sorggruppeledere fortæller, at de er skrevet ind i sorghandleplanen, mens andre sorggruppeledere giver udtryk for, at de burde blive indskrevet i sorghandleplanen, da det har betydning for skolens sorgkultur og deres opgaver som sorggruppeleder: “Men jeg ved, at det med at blive involveret i forhold til, hvis der opstår noget akut, så er der en sorg/kriseplan, som også skal revideres. Og så vil det være oplagt, at vi sorggruppeledere bliver skrevet ind i den” (Gita, Bilag 15:126). Dermed ytrer sorggruppelederen, at der er et potentiale i at sorggruppeledere gøres synlige, blandt andet ved at tilføje deres navne i sorghandleplanen. Vestergaard beskriver i relation hertil, hvordan det er betydningsfuldt at blive involveret som medarbejder. Han skriver, at ledelsen skal åbne op for, at medarbejdere kommer med deres input, da det kan være medvirkende til at øge tiltagets kvalitet og hastigheden af implementeringen (Vestergaard, 2013:24). Samtidig vil sorggruppelederens rolle stå mere klar for sorggruppelederen selv samt for resten af personalet, hvilket også indgår i Vestergaards tilgang til en *Fair proces* (Vestergaard, 2013:25).

Vores forudgående analyse viser, at det tager tid og er en længerevarende proces at få implementeret sorggrupper og skabt en sorgkultur, som er synlig både for ledelse, lærere, pædagoger, forældre og børn, hvilket følgende citat er med til at underbygge:

⁴ Jævnfør afsnittet om *Stemmer vi glemmer -sorgkultur i folkeskolen*

“Jeg håber jo, at vi spiller en rolle i forhold til at få skabt en kultur, men om vi lige gør det pt eller er helt i mål? Nej, det er vi ikke, men vi vil jo rigtig gerne have, at når der er noget, så siger folk: ”Hey, Dina og Hans” (...)” (Dina, Bilag 13:111).

To sorggruppeledere fra foregangsskolen for projektet, fortæller som de eneste, hvordan de på deres skole er ved at have skabt en sorgkultur: *“ Nu hvor vi [sorggruppeledere] er blevet så meget integreret på skolen, så kan vi gå over på lærerværelset og sige: ” Phillip, det er dig, der har et barn fra 6. klasse, det er noget med at...” (...) vi er her jo. Og der er det blevet meget lettere, i og med at vi lige kan gå over at snakke med lærerne” (Jane, Bilag 12:85).* At skolen er nået dertil, beskriver sorggruppelederne som en proces, der har taget flere år at nå. De refererer blandt andet til en episode, hvor sorggruppelederne ikke vidste besked om, at der var en elev på skolen, hvis mor var alvorligt syg. Efterfølgende forklarede læreren ifølge sorggruppelederen sig med: *”Ja, men det er ikke noget, vi snakker om. Det er ikke noget” (Jane, Bilag 12:89).* Da de senere i interviewet bliver spurgt, om det samme kunne ske i dag, svarer begge sorggruppelederne samstemmigt *“nej” (Bilag 12:90).*

På baggrund af analysen ses det, at ikke alle skoler i Frederiksberg Kommune er i mål med deres sorghandleplaner - flere skoler har ikke opdateret deres planer, mens to af skolerne slet ingen har. Sorggruppeledere ytrer samtidig ønske om at blive skrevet ind i sorghandleplanerne for at kunne indgå som en del af det akutte sorgberedskab. Sorghandleplaner skaber ikke en sorgkultur i sig selv, da sorgkulturen skal udvikles over tid, hvilket vores informanter også giver udtryk for. Sorghandleplaner må derfor ses som et redskab til at skabe viden om sorg og til at strukturere det akutte beredskab blandt de ansatte i forbindelse med dødsfald, der påvirker eleverne, samt til at skærpe skolens opmærksomhed omkring sorggruppelederne og sorggruppetilbuddet.

På den baggrund tolker vi, at sorghandleplanerne kan ses som et positivt redskab i en samlet sorgkultur, hvor sorggruppelederne indgår som en naturlig del af sorgberedskabet, mens manglende eller ikke opdaterede sorghandleplaner kan ses som en barriere for sorggruppeledernes opgaver, for sorggruppernes synlighed og for ønsket om en samlet sorgkultur. I relation hertil skriver Lytje og Bøge, at sorghandleplaner skaber tryghed, og at det er en god og nødvendig begyndelse i skolers sorgarbejde, da det skaber grundlag for at handle (Guldin, 2017:104). Det er dog værd at bemærke, at det nuværende sorgberedskab også møder kritik, idet kritikere mener, at systemet risikerer at

generalisere elevers sorg til noget, skolen kan håndtere gennem standardiserede sorghandleplaner, og at mange skoler fortsat glemmer fokus på elevers langsigtede sorg (Guldin, 2017:103).

Analysedel 2

Viden, uddannelse og samarbejde

I dette afsnit vil vi analysere, hvilken betydning sorggruppeledernes forskellige videns- og erfaringsniveauer har for sorggruppeledernes oplevelser af deres handlemuligheder i sorggruppeprojektet. Derudover ser vi på, hvilke konsekvenser det oplevede udbytte af sorggruppeledersamarbejdet og supervisionsmøder har haft for sorggruppeledernes arbejde og for projektets potentialer og barrierer i relation hertil.

Viden og uddannelsens betydning for sorggruppelederens oplevelser

Sorggrupper i folkeskolen i Frederiksberg Kommune defineres som et socialt støttende- og forebyggende tilbud og *ikke* som et terapeutisk behandlingstilbud. Det beskrives desuden, at sorggruppelederfunktionen varetages af en lærer eller pædagog, der har deltaget i Kræftens Bekæmpelses kursus for sorggruppeledere (Bilag 5). I sorggruppeforskning af Dyregrov et al. udledes det, at sorggruppeledere for at varetage opgaven skal klædes på til at kunne differentiere mellem, hvad der er normale sorgreaktioner, og hvad der er behandlingskrævende kompliceret sorg⁵ (Dyregrov, Johnsen, Dyregrov, 2012:22). Guldin understreger ligeledes, at sorggruppeledere, der arbejder med børn i sorg, bør have et meget erfarent blik for børn og unges forskellige sorgreaktioner (Helweg & Guldin 2017:203). En sorggruppeleder taler i den forbindelse om sine bekymringer i forhold til at starte grupper op:

“Jeg tror også, man kan have svært ved helt at forestille sig, hvad det egentligt er? Altså, nu har vi jo kendskab til at snakke med børnene - én til én - men vi har snakket meget om at skulle lede grupperne og skulle kunne fange de ting, der opstår (...) det skal også føles trygt for børnene” (Gita, Bilag 15:128).

⁵ Jævnfør afsnittet om *Viden om feltet*

Projektleder i OmSorg under Kræftens Bekæmpelse, Line Thoft Carlsen siger:

“(...) Vi har en forventning om, at folk har en eller anden basisuddannelse, hvor de faktisk er klædt på til at arbejde med børn (...). Og det, vi så kan give dem derudover, er praksiserfaring omkring det her felt, som hedder børn og sorg - hvor vi både klæder dem på med noget viden, altså noget faktisk viden omkring børn og sorg, og så giver vi dem en masse praktiske eksempler på forskellige typer af børn og forskellige typer af sorgreaktioner” (Line, Bilag 17:132).

Hun uddyber og fortæller, at de i deres tilgang er inspireret af tosporsmodellen⁶ og *narrativ sorgteori*⁷ (Line, Bilag 17:131). Den samme videnstilgang til sorg er beskrevet i *Håndbog for sorggruppeledere i skoler*, som blev udleveret på workshopdagen for sorggruppelederne. På den baggrund kan det udledes, at kurset og håndbogen tilsammen danner rammen om den metodiske tilgang og viden om sorg, som sorggruppelederne forventes at arbejde ud fra i sorggrupperne. Dog pointerer Line Thoft Carlsen:

“(...) Vi lægger rigtig meget op til at sige, at det er op til den enkelte skole at præcisere den endelige model - vi siger ikke, at der er én måde at gøre det på, men vi vil rigtig gerne sige noget grundlæggende, så sorggruppelederne kan træffe nogle reflekterede valg om, hvad der er rigtigt for den type børn og for de omstændigheder, de nu har” (Line, Bilag 17:132).

Vores interviews viser, at der hos sorggruppelederne er store forskelle i deres kompetence og vidensniveau. Nogle er helt nye i feltet, nogle har flere års erfaringer med at arbejde med børn i sorg, mens enkelte har op til flere relevante uddannelser og kurser bag sig. Dencker anbefaler på baggrund af sin undersøgelse, at man fortrinsvis vælger AKT-lærere (adfærd, kontakt og trivsel) og andet personale med relevante samtalemæssige erfaringer til at varetage sorggruppelederfunktionen (Dencker, 2008:112). Som det fremgår af vores oversigt over informanterne (se metodekapitlet), spænder deres uddannelser og erfaringer bredt. Ifølge Dyregrov et al. kræver det alsidige kompetencer at være sorggruppeleder, idet man som gruppeleder skal kunne indtage flere

⁶ Beskrevet i kapitlet *Viden om feltet - sorgteori og sorgforståelse*

⁷ Med en narrativ teoretisk tilgang forstås individer at skabe deres identitet gennem det, de og andre fortæller om sig selv og hinanden, og hvordan individer gennem fortællinger forsøger at finde mening og sammenhæng i deres liv. At have mistet en forældre handler i dette perspektiv ikke kun om tabet af en vigtig person i barnets liv, det handler også om, at barnet mister en del af sin identitet. Barnet mister et vigtigt vidne i sit liv, som har været med til at forme billedet af, hvem de er (Nordentoft, 2017:168)

forskellige positioner for at sikre, at gruppen fungerer optimalt. Her nævnes kompetencer til at være mødeleder, motivator, moderator, omsorgsperson og igangsætter (Dyregrov, Johnsen, Dyregrov, 2012:58). Mens Kræftens Bekæmpelse beskriver sorggruppelederrollen som en kombination af viden, værktøjer og personlige egenskaber, som intuition, empati og omsorg (Hartmann, 2017;107). Jane, der arbejder på foregangsskolen for projektet, fortæller i interviewet, hvordan hun har oplevet det som en *“klar force”* med hendes tidligere uddannelser: *“Jeg tog en uddannelse som hed Sorgpilot i Århus (...) så fik jeg også Livspilot-uddannelsen”* (Jane, Bilag 12:72). Derudover fortæller Jane om praksiserfaring fra Børns Vilkår, hvor hun har været sorggruppeleder for familiegupper, og om den familierapeutuddannelse, hun ligeledes har taget (Jane, Bilag 12:73). Flere sorggruppeledere har lignende uddannelser bag sig, men ikke i det samme omfang. På den måde adskiller Janes kompetence- og vidensniveau sig i særdeleshed fra de øvrige sorggruppeledere, som er blevet valgt.

Dina, der også har flere års erfaring, beskriver, hvordan hun oplevede Kræftens Bekæmpelses sorggruppelederkursus og den efterfølgende workshopdag: *“Jeg synes ikke rigtigt, at der var noget nyt for mig. Det var mere sådan ... jeg blev mindet om nogle ting, jeg måske havde lagt i glemmebogen”* (Dina, Bilag 13:105). Som det fremgår af citatet, genererede kurset ikke en ny viden for Dina, men genopfriskede og opdaterede hendes eksisterende viden. Anderledes er det for de nye sorggruppeledere, for hvem kurset overvejende udgør deres kompetence- og vidensgrundlag for at være sorggruppeleder i projektet. En sorggruppeleder fortæller:

“(...) Jeg er jo startet sammen med Iben og Jane, som har nogle uddannelser, og det har været dem, der har været foregangsmænd på vores skole. Skulle jeg være startet fra scratch, så ville jeg ikke synes, at jeg var klædt ordentlig på - det ville jeg have været bange for, tror jeg” (Anna, Bilag 11:59).

Problematikker omkring ikke at føle sig klædt ordentlig på til opgaven blev italesat flere gange i interviewene. Særligt på de skoler, hvor begge sorggruppeledere er helt nye eller har meget lidt erfaring, ses generelt større usikkerhed som en barriere for at starte grupperne op. Ligeledes fandt Dencker i sin undersøgelse størst usikkerhed blandt de mindst erfarne sorggruppeledere, men at undervisningen samtidig havde givet dem troen på, at de kunne varetage opgaven i at starte sorggruppe op (Dencker, 2008:64).

I Vestergaards *Fair proces* bliver begrebet anvendt som en metode til gennem tale og handling at positionere medarbejdere til at indtage en position, hvor de kan se muligheder i forandringsprocessen og tør handle i den. For at det kan ske, skal ledelsen ifølge Vestergaard sætte overkommelige delmål for medarbejderne i processen med klare forventninger til, at de skal turde involvere sig og afprøve løsninger, da medarbejdernes viden anses som værdifulde i udvikling og afprøvning af løsninger (Vestergaard, 2013:24,31). Nedenstående udsagn fra Caya og Birk illustrerer, hvordan de har et ønske om at involvere sig, men at deres usikkerhed hindrer dem i at komme i gang. Det kan tolkes som et udtryk for, at der ikke har været klare delmål, der overskueliggør deres arbejde i sorggruppeprojektet, som dermed bliver en barriere for at indtage en *agency*-position. Caya og Birk fortæller:

“Men man er selvfølgelig nødt til at starte et sted, men vi er sådan midt imellem lige nu. Vi vil godt være forberedte og gøre det ordentligt, og så er vi også nødt til at få nogle erfaringer med det” (Caya, Bilag 15:128).

“Og det er jo også derfor, vi har udsat det og ikke rigtig er kommet i gang. For vi gerne vil være grundige, når vi går i gang og have en lille smule styr på, hvad vi kaster os ud i, så det ikke bare bliver: ”Nu gør vi det, fordi der er nogen, der siger, vi skal gøre det.” Vi vil gerne have os selv med i det og lave noget, vi selv synes, vi kan stå inde for” (Birk, Bilag 15:28).

Særligt Birks udtalelse kan også forstås som en indirekte kritik af uddannelsesforløbet. I Denckers undersøgelse var sorggruppelederne overordnet tilfredse med Kræftens Bekæmpelse kursus, men havde forskellige forslag til hvordan kurset kunne forbedres, så udbyttet blev større (Dencker, 2008:64f). Caja fortæller, hvordan hun har oplevet uddannelsesforløbet:

“(…) Vi havde fået et tredages kursus, og så synes jeg, det var rigtig godt med det opfølgende kursus. Jeg tænker, at dem måtte der gerne være flere af, da det virkelig er en proces. Da vi startede [på kurset], havde vi ikke nogen gruppe (...) og man lærer mange ting hen ad vejen” (Caja, Bilag 11:49f).

På den baggrund kan det tolkes som, at Caja ligeledes er overordnet tilfreds med kurset, omend udbyttet ville have været større, hvis der løbende blev udbudt opfølgende kurser. I interviewet med projektlederen og underviseren i OmSorg under Kræftens Bekæmpelse spurgte vi ind til, hvad hun kunne forestille sig, der skulle til for at gøre sorggruppelederkurset helt ideelt:

“Jamen, jeg vil sige, at det kunne være en meget længere uddannelse, hvor man fik lov at lave øvelser meget, meget mere (...) hvor man kunne få det meget mere ind under huden” (Line, Bilag 17:135).

Skribenternes refleksive rum

I 2017 deltog Sanne på eget initiativ på et opfølgende kursus hos Kræftens Bekæmpelse. Sanne talte i den forbindelse med en medarbejder hos Kræftens Bekæmpelse om sorggruppelederkurset. Medarbejderen fortalte Sanne, at en stor del af de sorggruppeledere, der har deltaget i sorggruppelederkurset, i deres evalueringsark efter kurset beskrev, hvordan de ville ønske at kurset varede længere og var mere dybdegående tilsvarende vores informanternes udsagn. Medarbejderen fortalte samtidig, at de i Kræftens Bekæmpelse ligeså ville ønske, at kurset var længere, men at de i dialog med skoleledere og kommunale skoleafdelinger havde fundet frem til, at hvis kursuslængden blev øget, ville færre lærere og pædagoger få tildelt kurset. Dermed kan det anskues som en pragmatisk løsning, når Kræftens Bekæmpelse vælger ‘kun’ at udbyde et tredages kursus for at kunne uddanne et langt større antal lærere og pædagoger. Hvorved deres vision om at 50% af alle skoler skal tilbyde sorggrupper for, at “ingen børn skal stå alene med deres sorg”, hurtigere kan nås (Lytje & Bøge, 2017b:106; Hartmann, 2017:9).

Dyregrov et al.’s forskning fandt, at sorggruppelederes uddannelsesmæssige baggrund og erfaring er afgørende for kvaliteten af sorggruppetilbuddet, samt at sorggruppelederes mulighed for relevant uddannelse, kurser og supervision er en forudsætning for at få opbygget og opdateret den fornødne viden, som ydermere har betydning for, hvorvidt sorggruppelederne føler sig trygge og motiveret til at løfte opgaven (Dyregrov, Johnsen, Dyregrov, 2012:57). Når sorggruppeledere i vores undersøgelse giver udtryk for ikke at føle sig klædt på til opgaven, kan det med baggrund i Dyregrov et al. relateres til kursets længde og omfang, som ikke giver mulighed for at skabe den fornødne tryghed for særligt de uerfarne sorggruppeledere, idet der ikke er tid til at få det lærte “*ind under huden*”. Selv Dina, som har en tidligere uddannelse som sorgpilot, underbygger dette ved at sige: “*Jeg ville ønske, at kurset havde været mere dybdegående og længerevarende*” (Dina, Bilag 13:112). Flere sorggruppeledere efterspurgte desuden nogle konkrete værktøjer og “*noget håndgribeligt*” at rette sig efter (Caja, Bilag 11:57). Emma fortæller: “*Vi havde en situation med nogle børn, der sagde alt muligt i øst og vest. Der ville det have været rart - jeg har jo ikke så*

meget erfaring - at vide, hvad man så kunne sige for at få sporet samtalen tilbage” (Emma, Bilag 11:51). Det kan tolkes som en søgen efter teknikker, som vil give sorggrubelederne en oplevelse af at være klædt bedre på til at kunne løfte opgaven: “Men nogle gange kunne jeg bare tænke mig nogle flere værktøjer (...) altså noget helt konkret” (Dina, Bilag 13:111). Denckers undersøgelse viste på samme måde, hvordan sorggrubeledere mødte gruppedynamiske udfordringer, og hvordan de følte sig udfordret af en manglende viden og træning i samtaleteknikker (Dencker, 2008:73). På den baggrund kan det udledes, at sorggrubeledernes videns- og erfaringsniveau har betydning for sorggrubeledernes evne til at mestre de udfordringer, de møder i sorggrupperne og i selve etableringen af grupperne.

I *Håndbog for sorggrubeledere i skoler* findes kapitler med viden og vejledning omkring, hvilke overvejelser og refleksioner sorggrubelederne bør gøre sig, før de starter sorggrupper op, samt et kapitel med konkrete værktøjer til samtaleteknikker og øvelser. Flere sorggrubeledere sidder med en oplevelse af, at de skulle starte helt fra bunden og efterlyste derfor “en lidt mere konkret plan, så man ikke skal sidde og opfinde den dybe tallerken” (Anna, Bilag 11:67), og “(...) jeg vidste ikke noget om rekruttering. Jeg vidste ikke noget om aktiviteter i gruppen (...) jeg følte mig ikke klædt på til bare at starte et eller andet op - og se hvad der så skete” (Iben, Bilag 12:79). Udsagnene indikerer, at håndbogen ikke er integreret i sorggrubeledernes viden eller arbejde. Forklaringen på dette skyldes, at bogen er relativ ny og først blev udleveret til sorggrubelederne på Kræftens Bekæmpelses workshopdag - halvandet år efter projektets opstart. Bogen, der formidler konkret viden, vejledning og værktøjer til sorggrubeledere, der arbejder med børn i sorg, ville formentlig kunne have fungeret som den vejledende ‘køreplan’ og hjælp til opstart, som mange sorggrubeledere efterspurgte gennem interviewene. I Vestergaards optik ville det have udgjort princippet om at *præcisere forventninger*, hvori der sættes tydelig retning og rammer for projektet. Det ville også have handlet om *konteksten*, hvori de involverede hele tiden bør have en klar forståelse af, hvordan processen kommer til at forløbe for at mindske graden af misforståelser eller i denne sammenhæng de tvivlsspørgsmål, som sorggrubelederne giver udtryk for (Vestergaard, 2013:25ff). At håndbogen kommer så sent i forløbet kan ses som en barriere for forløbsprocessen og for sorggrubeledernes arbejde, idet håndbogen vurderes at kunne have bidraget positivt som en vejledende rammesætning for opstart af sorggrupper. Det betyder, at for de nye sorggrubeledere har kurset været deres eneste forudsætning for at starte grupper op, og flere har derfor været meget afhængige af samarbejdet med mere erfarne sorggrubeledere. Det ses dog også, hvordan

sorggruppeledere, der ikke har haft erfarne kolleger og kun Kræftens Bekæmpelses kursus bag sig, har været i stand til at starte sorggrupper op på fem af kommunes folkeskoler.

Gennem ovenstående analyse har vi vist, hvordan der er store forskelle i sorggruppeledernes videns- og erfaringsniveauer. Samt hvordan det har indflydelse på, hvilke potentialer og barrierer sorggruppelederne oplever som henholdsvis betydningsfulde eller begrænsende for deres handlemuligheder. Vi har vist, hvordan sorggruppeledere med lidt eller ingen erfaringen har mødt de største udfordringer samt vist, hvordan der var stor usikkerhed blandt flere sorggruppeledere efter deres deltagelse i sorggruppelederkurset, som flere har oplevet ikke var dybdegående nok. Vi udleder på den baggrund, at sorggruppeledernes oplevelse af utilstrækkelige kompetencer kan ses som en væsentlig årsag til, at flere sorggrupper endnu ikke er kommet i gang. Samtidig viser analysen et stort potentiale hos de sorggruppeledere, der har andre uddannelser eller tidligere erfaringer med at arbejde med børn i sorg, idet deres viden og erfaringer har bidraget positivt til at gennemføre sorggruppeprojektet.

Samarbejdets betydning for sorggruppeprojektet

I specialets caseberetning beskrives, hvordan hver skole i Frederiksberg Kommune skulle stille med to lærere og/eller pædagoger, der i samarbejde kunne varetage sorggruppelederfunktionen på skolen. Forskning viser en positiv effekt ved at have to sorggruppeledere sammen for at kunne hente råd, støtte og vejledning hos hinanden, eftersom sorggruppearbejdet kan opleves som intenst og krævende (Dyregrov, Johnsen, Dyregrov, 2012:33,69). Denckers undersøgelse viste i relation hertil, at sorggruppearbejdet på den ene side blev oplevet som selvudviklende, men samtidig skabte en ængstelighed hos flere sorggruppeledere for at miste egne børn og/eller ægtefælle. På den baggrund kan det udledes som en fordel, at sorggruppelederne kender hinanden godt, så de kan hente støtte hos hinanden, og ifølge Dyregrov et al. at også roller og ansvarsområder er afklaret, da det skaber en tryghed i arbejdet (Dyregrov, Johnsen, Dyregrov, 2012:33,69). Iben fortæller, hvad samarbejdet har betydet for hende:

“Jeg er ikke bange for, at der skal ske noget, vi supplerer hinanden så fint (...) Det er også noget, der kommer med tiden. Jeg synes helt klart, at alt det her med opstart af sorggrupper nok er mere hårdt arbejde i starten, men at det betaler sig i sidste ende, fordi man lærer sin makker at kende (...)

Det har været super skønt, at vi har været to om det - vi har hele tiden kunnet sparre, hele tiden kunnet drøfte, hvad der giver mening” (Iben, Bilag 12:80).

Dette indikerer, at det interne samarbejde og sparring mellem sorggruppelederne har haft en positiv betydning for gruppeledernes oplevelser og ses som et væsentligt potentiale i projektet. Mens det ses, at sorggruppelederne samtidig efterlyser et tættere samarbejde på tværs af skolerne og peger på, hvordan de mener, at viden og erfaring går tabt i projektet. Hvilket de tre følgende udsagn illustrerer:

“(...) Hvorfor har man ikke brugt dem [sorggruppeledere med erfaring] til at lave en køreplan? Lave det som et koldt bord, tag hvad I kan bruge? Det forstår jeg simpelthen ikke. Der er nogen, der sidder med erfaring og har været i gang, og så skal alle andre bare opfinde den dybe tallerken (...) det havde været så nemt” (Anna, Bilag 11:68).

“I hvert fald det med at kunne udveksle erfaringer med nogen og få nogle gode råd til sådan helt konkret: ”Hvad laver I i jeres grupper, hvilke aktiviteter fungerer rigtig godt?” Ja, at man får konkrete tiltag til, hvad der virker rigtig godt (...). Det kræver rigtig meget, at man selv prøver at sætte sig ind i nogle ting (...)” (Caja, Bilag 11:50).

“Der var virkelig mange, der kom hen og sagde: ”Jeg kunne virkelig godt tænke mig, at komme hen og være fluen på væggen til jeres grupper.” Hvilket også kan give god mening, fordi man jo kan se, hvordan man kan køre en gruppe” (Iben, Bilag 12:82).

Dencker beskriver, hvordan det ligeledes var en stor udfordring for sorggruppeledere i hendes undersøgelse at få etableret et samarbejde mellem sorggruppelederne. Det tog ifølge Dencker tid at lære hinanden at kende på tværs af fag og personlighed og nå frem til en rollefordeling, som alle havde det godt med (Dencker, 2012:68). I relation hertil kommer Dyregrov et al. frem til, at man internt i grupperne bør fordele rollerne, så én har hovedansvaret for ledelsen af gruppen, og en har en mere passiv rolle som medlederen (Dyregrov, Johnsen, Dyregrov, 2012:33). Denne rollefordeling beskrives som en mere eller mindre bevidst fordeling, der sker mellem sorggruppelederne i interviewene. Rollerne fremstår særligt tydelig i sorggrupper, hvor erfarne gruppeledere er sat sammen med helt nye. Dina fortæller:

“Det er mig, der kører det primært, når vi er her, og det er mig, der sætter tingene i gang, fordi jeg er den med mest erfaring. Så byder han ind en gang imellem, og jeg forsøger at gøre plads til at få ham med (...) Han synes, det er rart, at jeg er der, fordi jeg har så meget erfaring i det” (Dina, Bilag 13:95).

Dinas erfaring gør, at hun påtager sig rollen som den hovedansvarlige og primært styrende: *“Det er jo naturligt, for jeg har jo fire års længere erfaring end ham, og jeg har prøvet det før”* (Dina, Bilag 13:96). Denne tilgang underbygges af forskning, der viser, hvordan sorggruppeledere med størst erfaring ofte tager styringen i grupperne og har lettere ved at tilpasse strukturen og temaer i sorggruppen efter deltageres behov (Johnsen, Dyregrov, Dyregrov, 2012:38). Frey har ingen tidligere erfaringer som sorggruppeleder og indtager helt automatisk rollen som medleder. Hun fortæller:

“Nu var jeg sammen med en, som var rigtig dygtig til det - og var rigtig dygtig til at stille nogle gode spørgsmål. Og det er klart, det lærte jeg jo også noget af - og hun har også siddet med det i flere år [skilsmissegrupper og andre grupper for børn]. Så det var jo rigtig inspirerende for mig” (Frey, Bilag 14:118).

Således afspejler sorggruppeledernes udsagn forskningen, der viser, at det kan være udfordrende for sorggruppeledere med lidt eller slet ingen erfaring at varetage sorggruppelederrollen, samt at det har stor betydning for gruppeledere at have nogen at støtte sig op af både under og efter gruppemøder (Dyregrov, Johnsen, Dyregrov, 2012:69). Der kan dermed argumenteres for, at sammensætningen af sorggruppeledere har stor indflydelse på sorggrupperne, og at det er en ressource for grupperne, når der er mindst én af de to sorggruppeledere i en gruppe, der har erfaring. Mens det kan tolkes som en barriere, når uerfarne sorggruppeledere er sat sammen, da det kan øge risikoen for, at gruppen ikke kommer i gang på grund af en større usikkerhed og en manglende erfaring. Flere sorggruppeledere taler om *mesterlære*⁸ som et potentiale, der med fordel kunne tænkes ind i projektet:

⁸ Mesterlære er en “faglig uddannelsesform, hvor lærlingen eller eleven tilegner sig færdigheder og viden ved at udføre arbejdet i praksis under vejledning af en mester” (Den Danske Ordbog)

“Da jeg havde mine grupper i Børns Vilkår, var jeg også sammen med nogen, som jeg var i mesterlære hos (...) At der er nogen, man kan læne sig op ad og derigennem kan ‘shine’ inden for sit eget og høste. (...) for man kan sgu ikke læse sig til det her” (Jane, Bilag 12:81).

Skribenternes refleksive rum

I de første to år, hvor Susanne - som er jordemoder og sorggruppeleder - varetog sorggrupper for forældre, der havde mistet et barn, skete det i et tæt samarbejde med en kollega og med en erfaren terapeut fra Landsforeningen Spædbarnsdød. På den måde oplevede Susanne at få opbygget en praksiserfaring som sorggruppeleder gennem mesterlære-princippet.

Læringsformen var meget givende og skabte gennem professionel vejledning plads til at gå fra rollen som medleder til at indtage rollen som hovedansvarlig sorggruppeleder. Derudover gav terapeutens deltagelse mulighed for at kunne spejle teknikker og metoder samt for løbende at få professionel feedback og støtte. På den måde blev det et trygt læringsrum, der gav mulighed for at opbygge en vis viden og praksiserfaring, inden Susanne og hendes kollega selv skulle overtage sorggrupperne efter to års oplæring.

På flere skoler er der som beskrevet sorggruppeledere med meget erfaring, som kunne have bidraget positivt til de mindst erfarne med viden, hjælp og støtte, hvilket Dyregrov et al. fremhæver som vigtige parametre mellem sorggruppeledere (Dyregrov, Johnsen, Dyregrov, 2012:69).

Som ovenstående analyse viser, har det interne samarbejde og sparringen mellem sorggruppelederne haft en positiv betydning for gruppeledernes oplevelser i og omkring sorggruppearbejdet. Samarbejdet udledes på den baggrund som et væsentligt potentiale i projektet. Analysen viser samtidig, hvordan skolernes samarbejde på tværs har været præget af manglende styring, hvorved meget viden- og erfaring antages at være gået tabt.

Supervision

I projektbeskrivelsen fra Frederiksberg Kommune står, at sorggruppelederne skal deltage i supervisionsgrupper i fællesrådgivningen for Børn og Unge fire gange årligt på tværs af skolerne. Som tidligere nævnt varetages supervisionen af psykologer fra psykologisk pædagogisk rådgivning. Formålet med supervisionsmøderne er defineret ved at støtte op om sorggruppelederrollen samt hjælpe og videreudvikle arbejdet ud fra de behov, sorggruppelederne peger på (Bilag 5:33).

Kræftens Bekæmpelse skriver, hvordan supervisionen kan give mulighed for at få større indsigt i kollegers og egne metoder, faglighed og problemstillinger (Hartmann, 2017:95). På den måde kan supervisionen ses som et fora, hvori der kan skabes det tværfaglige samarbejde og erfaringsudveksling, som sorggruppelederne giver udtryk for, at der mangler. Trods supervisionens hensigt er der meget blandede oplevelser blandt sorggruppelederne omkring deres udbytte i at deltage i supervisionen, hvilket nedenstående udsagn beskriver:

“Jeg ville hellere have mindre supervision, i hvert fald af det vi har haft, det synes jeg ikke har været specielt givende. Og så mere efteruddannelse og flere opfølgende kurser” (Caja, Bilag 11:65).

“Jeg synes, det har været rigtig godt. Jeg synes, det er rigtig godt at komme derop [til supervision], for man får snakket om nogle ting, og man får set nogle ting anderledes, og andre kan stille nogle spørgsmål (...) som man kan bruge til at sætte nogle tanker i gang” (Dina, Bilag 13:110).

“Og vi kommer jo også, når der er supervision, selvom vi ikke har en gruppe - vi vil gerne følge med og sparre med andre (...). Det havde været værre, hvis det ikke var der, men det kunne godt bruges bedre” (Lars, Bilag 14:119).

Det ses, at sorggruppelederne har oplevet udbyttet af supervisionen forskelligt, men at der er enighed om, at der generelt var et meget lille fremmøde til supervisionen. Blandt andet siger Dina: *“Vi har ikke været så mange, når det har været der. Der kommer åbenbart ikke så mange, vi har max været fire”* (Dina, Bilag 13:110). Hvad årsagerne er, kender vi ikke, men det kan formodes, at det varierende antal timer, hver sorggruppeleder har til rådighed, kan have betydning for, om der er afsat timer til, at sorggruppelederne kan deltage i møderne (hvilket behandles yderligere i analysedel 3). Ydermere giver flere sorggruppeledere udtryk for, at supervisionsmøderne er frivillige at deltage i, trods det i funktionsbeskrivelsen er udspecificeret, at sorggruppearbejdet indbefatter *“at deltage fire gange årligt i supervisionsmøder”* (Bilag 5:33). Dette kan ses i relation til Vestergaards brug af begrebet *autopoiesis*, der handler om, hvordan man hver især forstår ting ud fra eget perspektiv. For at undgå misforståelser eller fortolkninger, som i tilfældet med supervisionsmøderne, er det ifølge Vestergaard nødvendigt, at ledelsen sikrer, at budskaber er forstået, som det var ment (Vestergaard, 2013:31f). Denckers undersøgelse underbygger, at mødedeltagelsen falder, hvis supervisionsgrupperne ikke bliver fremlagt på sorggruppelederkurset

som obligatoriske (Dencker, 2008:68). Et ustabil fremmøde, vil kunne ses som en hindring for at få etableret et samarbejde på tværs af skolerne og ydermere få indflydelse på sorggruppeledernes oplevelse af, at der ikke har været den fornødne erfaringsudveksling. I håndbogen fra Kræftens Bekæmpelse står, at sorggruppeledere uanset erfaring kan have behov for supervision løbende for at kunne yde den nødvendige hjælp og støtte til børnene i sorggrupperne (Hartmann, 2017:95). Dina er en af de sorggruppeledere, som udtrykte positive erfaringer med supervisionen. Hun fortæller i den følgende dialog, hvordan hun konkret har brugt supervisionen til faglige problemstillinger:

“Og så har vi haft en dreng med fra [naboskolen]. En meget, meget lukket dreng. Det var udfordrende i starten, for det har jeg ikke prøvet før, at sidde med en, der var så lukket (...) Det var udfordrende at finde veje ind til at få ham til at sige noget, og vi havde ham faktisk også oppe på supervision, fordi han var svær at åbne” (Dina, Bilag 13:109).

Interviewer: “Hjælp det jer?”

“Ja, måske ja. Fordi vi fik sat ord på og fik belyst nogle ting, som vi kunne gøre anderledes” (Dina, Bilag 13:110).

Dencker finder, at supervisionen bør være obligatorisk, da en forestilling om, at sorggruppelederkurset skulle kunne foregribe samtlige problemstillinger, i praksis er utænkeligt. Derfor er løbende supervision ifølge Dencker relevant, idet sorggruppelederen konstant vil blive udfordret fagligt og personligt (Dencker, 2008:82). Når Caja giver udtryk for at ville “bytte” supervisionen for flere opfølgende kurser, kan det tolkes som et udtryk for, at udbyttet af supervisionerne har været utilstrækkeligt for Caja, og det potentiale i supervisionen, som Dencker beskriver, ikke er blevet udfoldet. Hvilket Cajas udsagn også indikerer:

“Ja, det virkede også lidt som om, at de [supervisorerne] ikke lige vidste, hvordan vi skulle gøre det. Jeg synes ikke, det virkede som om, at vores var klædt ordentlig på til det, og man følte sig forkert nogle gange med de problematikker, man kom med, eller måden man sagde det på. Det var ikke det rigtige, men man fik heller ikke at vide, hvordan det så skulle gøres” (Caja, Bilag 11:59).

I analysen fremgår det, hvordan sorggruppelederne har delte oplevelser af supervisionsmøderne, hvilket kan tolkes som en barriere for sorggruppeledernes faglige udvikling og som en barriere for at få opbygget det fornødne samarbejde på tværs af skolerne. På baggrund af dette udledes, at

sorggruppeledernes mulighed for samarbejde og sparring samt deres oplevelse af supervisionsmøderne er væsentlige for sorggruppeprojektet. Supervisionsmøderne kræver dog fuld opbakning og deltagelse af sorggruppelederne for at fungere.

Analysedel 3

Organisatoriske rammer og personlige erfaringer

I databehandlingen af interviewene og i casegennemgangen blev det klart, at et felt som sorggruppelederne peger på som betydningsfuldt, drejer sig om tiden, der er blevet givet til opgaven om ansvarsfordeling, samt betydningen af sorggruppeledernes og skoleledelsens engagement. Tematikker som i dette afsnit vil blive analyseret i relation til sorggruppeledernes oplevelse af dets potentialer eller barrierer for sorggruppeprojektet. Afslutningsvis belyses, hvad der kommer til at ske, når projektet er færdigt i slutningen af juni 2018.

Tid til sorggruppelederfunktionen

På baggrund af Denckers undersøgelse anbefales det, at der afsættes 100 timer om året til sorggruppeledere (Dencker, 2008:112). I projektbeskrivelsen fra Frederiksberg Kommunes skoleafdeling til skolerne står den endelige økonomiske ressourceramme ikke beskrevet og dermed heller ikke, hvor mange timer der er til rådighed til den enkelte sorggruppeleder. I projektbeskrivelsen står i stedet udspecificeret, hvad arbejdet indbefatter. Det drejer sig om forsamlinger med forældre til børn, som skal visiteres til sorggruppen, møder i sorggrupperne hver uge skiftevis mellem den yngste og den ældste gruppe - så længe det skønnes nødvendigt af sorggruppeledere, barn og forælder - at klargøre lokalet, hente/følge børn til gruppen efter behov, at deltage i supervision fire gange om året samt deltage i erfaringsudveksling og kompetenceudvikling sammen med de øvrige sorggruppeledere i kommunen en halv dag årligt (Bilag 5:33). At der afsættes tid til sorggruppelederfunktionen beskrives som betydningsfuldt, blandt andet siger Kaya:

“Jeg tænker meget på, (...) at der skal være sat tid af til det, både til at kunne forberede det [sorggrupperne] og efterbehandle det. At man føler, at det ligesom er noget, der bliver prioriteret, for at man går ind i det. Hvis man føler fra start af, at man ikke har fået nok timer, så tror jeg, det er en svær opgave at løfte” (Kaya, Bilag 15:127).

Det ses i interviewene, hvordan der er stor forskel på, hvor meget tid de enkelte sorggruppeledere har fået til opgaven. Dina fortæller: *“Vi har fået forhandlet os frem til to timer om ugen (...) Det er alt inklusiv - også forberedelse”* (Dina, Bilag 13:100). Emma fortæller, at hendes leder har givet dem 100 timer hver svarende til 2,5 time pr sorggruppeleder om ugen, hvilket afspejler Denckers anbefaling (Emma, Bilag 11:61). Emma har dermed fået et fast timetal til rådighed, som opgaven skal løses inden for, mens Dina beskriver det som en forhandling, hun og ledelsen har været igennem. Jane og Iben fra foregangsskolen beskriver også, hvordan de har haft en forhandling om tid på deres skole. Jane og Iben fortæller, at de skrev til ledelsen, hvad de kalder et ønskescenarie for dem. Jane forklarer, at det resulterede i, at *“jeg må bruge klub-tid på det. Altså, jeg har bare hele mandagen fra 8-16, der er jeg sorgpilot”* (Jane, Bilag 12:87). Et skoleår er på 40 uger, dermed har Dina fået 80 timer afsat til sorggruppelederfunktionen, mens Jane og Iben hver har fået 300 timer. Her er det vigtigt at pointere, at Jane og Iben varetager andre funktioner indregnet i de 300 timer, blandt andet skilsmissegrupper. Trods dette er der en markant forskel i, hvor mange timer Jane og Iben har fået til rådighed i forhold til Dina og Emma. Dina beskriver, hvordan to timer i perioder ikke er nok: *“(...) fordi i perioder, hvor der er mange [sorgramte børn], så er det ikke nok”* (Dina, Bilag 13:100). Hun fortæller også, at hun ud over sorggrupperne bruger tid på at rådgive kolleger, der står over for børn i sorg. Da vi spørger ind til, om hun reelt har tid til det, svarer hun: *“Nej, det har jeg ikke. Det gør jeg, fordi det handler om børnene, og hvis det kan hjælpe dem, så går jeg ikke så nøje op i tid”* (Dina, Bilag 13:112). At Jane og Iben har fået afsat en hel dag til sorggrupper og andet sorgrelateret arbejde, og at det prioriteres højt af deres leder, beskriver de som værende væsentligt for dem: *“(...)Jeg ved, jeg hele tiden har hendes [lederens] opbakning inden for det her (...) og det er meget betydningsfuldt”* (Jane, Bilag 12:87). Det kan dermed udledes, at Jane og Iben føler sig lyttet til og inddraget i processen omkring fordelingen af timer. Hvorimod situationen kan tolkes som en anden for Dina, der ikke har fået et tilstrækkeligt antal timer til projektet, men fortæller, at hun ikke går så nøje op i tid, hvis hun kan hjælpe børnene. Med baggrund i Honneths *anerkendelsesteori* og med Vestergaard som abonent på denne forståelse, kan den ulige timefordeling tolkes som en krænkelse af den retlige sfære hos sorggruppeledere, der har fået tildelt færrest timer. Krænkelsen sker ifølge Honneth, når individet ikke oplever at have de samme rettigheder som resten af medlemmerne i samfundet, hvilket det ulige timeantal hos sorggruppelederne kan ses som et udtryk for. Den oplevede respekt, som anerkendte individer opnår, vil således ophøre, når de oplever en krænkelse af deres rettigheder. Det sker ved, at de ikke føler sig tilstrækkelige til at indgå på lige fod med resten af medlemmerne i samfundet. På denne

måde kan sorggruppelederne i Honneths optik miste deres moralske selvrespekt, idet de risikerer ikke at føle sig som lige retssubjekter i projektet (Honneth, 2006:175ff).

Den store forskel i timeantallet kan ses i sammenhæng til ledelsens øvrige måde at vise forståelse for og *anerkendelse* af sorggruppeledernes arbejde med sorgramte børn. Jane og Iben peger på, at deres skoleleders personlige oplevelser har betydning for hendes positive tilgang til sorggrupperne: "*Min leder har haft kræft, så hun var også bare: "Go ahead"*" (Jane, Bilag 12:71). På andre skoler oplevede sorggruppeledere ikke, at sorggruppeprojektet blev prioriteret i samme omfang. Frey fortæller, hvordan processen foregik på hendes skole, da projektet skulle i gang, og der skulle findes sorggruppeledere: "*Faktisk var det en hastesag, og han [lederen] vidste ikke særligt meget om det. Jeg skulle svare i løbet af eftermiddagen, og det, jeg fik at vide, var, at det var noget med et kursus og noget omkring sorg og børn*" (Frey, Bilag 14:114). På den baggrund kan det udledes, at lederen har været presset af tiden og ikke haft en dybdegående viden om projektet, inden han involverede Frey. Hvilket ifølge Vestergaard kan have betydning for processen med relation til *autopoiesen*, hvor det påhviler lederen at sikre, at budskab og viden om projektet bliver formidlet og forstået, som det var tænkt for at minimere misforståelser i processen (Vestergaard, 2013:31f). På baggrund af Freys udsagn kan det tolkes som en uklar og uhensigtsmæssig kommunikation fra lederen til Frey, idet lederen ikke har formået at involvere og formidle en tydelig og klar viden om projektet.

Vores analyse viser således, at der er stor forskel på, hvor mange timer sorggruppelederne har fået til funktionen, hvilket har betydning for deres oplevelse af, om de kan løse opgaverne tilfredsstillende inden for tidsrammen. På den baggrund kan det udledes, at antallet af timer har betydning for, om sorggruppelederne oplever tiden som et potentiale eller en barriere for deres arbejde med sorggruppeprojektet. Desuden viser analysen, at ledelsens personlige oplevelser har betydning for, hvordan projektet prioriteres på skolerne. Dette underbygges af Denckers undersøgelse, der ligeledes finder, at ledere, der bakker op om sorggruppearbejdet, oftere har gjort sig personlige erfaringer med sorg (Dencker, 2008:107). Det udledes således, at tydelig opbakning og engagement fra ledelsens side er betydningsfuldt for sorggruppeledernes arbejde og dermed et potentiale for sorggruppeprojektet, mens en barriere for arbejdet med sorggrupper omvendt er ledelser, der ikke prioriterer at afsætte ressourcer til børn i sorg, og muligvis ikke ser det som skolens ansvar.

Sorggruppelederens opgaver

I selve titlen *sorggruppeleder* fremgår det, at det at være sorggruppeleder indbefatter ledelse af grupper. Det blev dog gennem interviewene klart, at sorggruppelederne også påtager sig andre opgaver end at lede sorggrupper. Jane fortæller: *”Der gik tid, inden vi fik noget i gang. Det tager jo tid, når vi skal skrive ud til alle forældre og til lærerne”* (Jane, Bilag 12:88). Hvilket Iben følger op med: *”Ja, man skal virkelig være forberedt på et meget stort administrativt arbejde”* (Iben, Bilag 12:88). Derudover nævner flere af sorggruppelederne, at de har deltaget sammen med børnene til begravelser. Iben fortæller: *”Vi startede med at være til begravelse, inden vi overhovedet havde oprettet grupperne”* (Iben, Bilag 12:74). Anna begrundet, hvorfor det kan være relevant for sorggruppelederne at deltage i begravelser:

”De [sorghante børn] kan huske, at du var med til begravelsen, og man kan selv tage det op: ”Ej, hvor var det en flot begravelse, hvor kom der dog mange mennesker og sikke mange flotte blomster.” At de simpelthen havde en med, man kan snakke med, som ikke selv er følelsesmæssigt berørt på samme måde, som familien er” (Anna, Bilag 11:54).

I *Sorghandleplan 2.0* argumenteres der ligeså for, at begravelsen er en vigtig opgave at prioritere, hvis barnet ønsker man deltager. Lytje & Bøge peger ligesom Anna på, hvordan sorggruppelederens tilstedeværelse kan give en fælles referenceramme samt danne udgangspunkt for senere samtaler (Lytje & Bøge, 2018:32).

Caja, der er lærer, fortæller, at der har været en del koordineringsarbejde, som har fyldt meget for hende, og hvordan hun har oplevet det som en barriere at skulle samarbejde med en pædagog, da de ikke ser hinanden dagligt på skolen: *”Der er utrolig meget koordinering i, hvornår sorggruppen kan ligge. Og man mødes sjældent og får den der daglige snak – det har jeg i hvert fald savnet”* (Caja, Bilag 11:62). Samtidig peger Caja på, hvordan det har været hendes opgave at få sat grupperne i gang: *”Jeg skulle selv sætte det i gang. Jeg havde fået nogle timer, men ellers så var det mig, der skulle [organisere], hvordan det skulle være, og hvor skal vi være henne”* (Caja, Bilag 11:62). Derudover beskriver sorggruppeledere i interviewene, at de bruger tid på at sparre med kolleger, tage rundt i klasserne, deltage i supervisionsmøder og uddannelsesdage samt købe ind til forplejning til sorggrupperne og forberede, hvad de skal lave til selve sorggruppemøderne.

Skribenternes refleksive rum

Sanne har gennem projektperioden flere gange oplevet sorggruppeledere, der var usikre på, hvad rollen som sorggruppeleder præcis indebar. Til et supervisorsmøde var en sorggruppeleder frustreret over, at hun skulle bruge meget tid på et samarbejde med en syg forælder og hendes børn uden at være sikker på, om det var hendes rolle, eller det var børnenes kontaktlærer, der burde have opgaven. Et andet eksempel er fra Sannes skole, hvor en dreng fra 5. klasse meget pludseligt døde, og Sanne og hendes sorggruppekollega var i tvivl om, hvilken rolle de havde i den forbindelse. Der opstod tvivlsspørgsmål omkring, hvorvidt de skulle tilbyde klassen et sorggruppeforløb, om det var dem, der skulle give lærerne råd og vejledning, eller om det ikke var deres rolle. Desuden har flere sorggruppeledere givet udtryk for, at de var usikre på, hvorvidt det er deres ansvar at opdatere skolernes sorghandleplan.

Set i forhold til de mange opgaver, der følger med sorggruppelederfunktionen, kan vi tolke, at de to ugentlige timer, som Dina har fået tildelt, ikke er nok til at løse opgaven som sorggruppeleder tilfredsstillende, da forberedelse og mødeafholdelse af sorggrupper alene udgør de afsatte to timer. Dina beskriver, hvordan timerne fordeles, og her er der ikke indlagt tid til de ovennævnte opgaver:

“Vi har en halv times forberedelse før børnene kommer, så har vi en time med børnene, og så har vi en halv time bagefter, hvor vi lige kan afrunde og se hinanden i øjnene, og hvor vi lige kan snakke, hvis der er noget, der fylder hos os, som børnene har sagt” (Dina, Bilag 13:100).

Under fokusgruppeinterviewet med de fire sorggruppeledere er den afsatte tid til sorggruppelederrollen et felt, der bliver talt en del om. Caja kommer her med sine tanker til, hvordan hun mener, det burde være løst:

“Selvom det har været et kommunalt projekt, så har det bare været vildt forskelligt, hvordan det ude på skolerne har været grebet an. Så jeg tænker mere styring højere oppefra: Hvad er det, vi vil have, hvor mange timer er det ude på skolerne, hvor mange timer skal hver person have?” (Caja, Bilag 11:65).

Caja efterlyser altså mere styring oppefra, hvilket kan ansføres til et ønske om lige *anerkendelse* af arbejdet ud fra Honneths optik om at undgå en krænkelse i den retlig sfære, som beskrevet tidligere. Frederiksberg Kommunes skoleafdeling har som nævnt indledningsvist ikke præciseret et fast

timeantal, hver sorggruppeleder skal tildeles. Vi udleder dermed, at det har været op til den enkelte skoleledelse at afsætte det antal timer, de ønsker at prioritere og finder rimeligt.

Med Vestergaards praksistilgang kan der i den forbindelse peges på tre faktorer, der kan opleves som problematiske af sorggruppelederne i forhold til en *Fair proces*. Det drejer sig om *kontekst*, *gennemsigtighed* og *anerkendelse*. I Vestergaards tilgang skal *konteksten* være tydelig for medarbejderne, og der skal gives retning og rammer for sorggruppeprojektet for at mindske graden af misforståelser. Det er desuden vigtigt at gøre processen *gennemsigtig*, så sorggruppelederne ved, hvad der forventes af dem i projektet, og for at sorggruppelederne har tillid til ledelsen (Vestergaard, 2013:25f). Caja efterlyser en tydelig kontekst med "*styring højere oppefra*" og gennemsigtighed i sorggruppeprojektet med klare rammer i forhold til sorggruppeledernes opgaver og tiden givet hertil, hvilket hun har oplevet som mangelfuldt.

Det kan dermed udledes, at når sorggruppeledere oplever projektet i en klart defineret kontekst med gennemsigtighed i forhold til deres arbejdsopgaver, samt en ledelse der anerkender, at funktionen som sorggruppeleder er alsidig og kræver tid, vil det bidrage positivt til sorggruppeledernes oplevelse af sorggruppeprojektet. Omvendt udleder vi på baggrund af analysen, at det kan opleves som en barriere for projektet, når det ikke er tilfældet.

Ansvar og engagement

Da vi gik i gang med specialet, var et af områderne, vi var nysgerrige efter at få belyst, hvilke barrierer der kunne stå i vejen for, at sorggrupperne kom op at køre på nogle skoler og omvendt, hvilke faktorer der gjorde, at det lykkedes på andre skoler. Vores undersøgelse af feltet indikerer, at det kan tilskrives forskellige årsager. En væsentlig begrundelse vil vi belyse i dette afsnit.

Projektleder i OmSorg under Kræftens Bekæmpelse, Line Thoft Carlsen, beskriver helt enkelt, at det handler om "*at man ikke har fået afklaret, hvem er den*" (Bilag 17:134). Altså hvem der har det egentlige ansvar for at finde de berørte elever, informere skolens personale om projektet samt finde lokaler og beslutte, hvornår sorggrupperne skal afholdes. En faktor som også sorggruppelederne vendte tilbage til gang på gang i interviewene. Et eksempel på, hvor vigtigt det er at få afklaret, hvem der skal tage sig af de forskellige opgaver, kan ses i Lars' beskrivelse. På hans skole har de halvandet år efter projektets start ikke fået oprettet sorggrupper. Han fortæller: "*Vi har skrevet ud til alle lærerne, og så går vi også ud fra, at lederne er på sagen*" (Lars, Bilag 14:116). Da vi spørger

ind til, om de gør noget yderligere for at udbrede viden om, at sorggruppetilbuddet findes, svarer han: *“Jeg har egentlig i vid udstrækning overladt det til ledelsen at komme til os, og det gør de ikke, så det kunne være, vi skulle finde sammen og sige, at vi måske skulle prøve at sende noget ud igen, nu da der ikke sker noget”* (Lars, Bilag 14:119).

Vestergaard fremhæver, at forandringer kræver tydelig forløbsstyring for at processen kommer til at give mening for medarbejderne, og at det gøres bedst ved at opsætte klare rammer og hele tiden arbejde med hyppige små skridt fremad og overskuelige delmål, som medarbejderne kan stræbe efter og lykkes med i forhold til ledelsens forventningerne til dem (Vestergaard, 2013:36f). Det betyder, at ledelsen skal gøre det klart, hvad der forventes af den enkelte sorggruppeleder. I forhold til Lars ses det, at han ikke er bevidst om præcis, hvad hans rolle i projektet indebærer - hvorvidt det er hans eller ledelsens ansvar at finde de sorgramte børn, fremstår ikke tydeligt for Lars, omend han med sit udsagn indikerer, at det burde være et lederansvar. Med Vestergaards praksisnære princip om at *præcisere forventninger*, ville der ikke være opstået tvivl om, hvis opgave det er at finde de implicerede børn, idet det inden for dette princip er ledelsens ansvar at skabe klare forventninger, så medarbejderne er bevidste om, hvilke opgaver hver især har (Vestergaard, 2013:25). Det er ikke kun Lars, der oplever en problematik omkring uklare opgaver og forventninger, flere af sorggruppelederne udtrykte samme opfattelse i interviewene. Da vi spurgte Emma, om det stod klart for hende, hvad hendes rolle var, svarede hun: *“Personligt var jeg ikke klar over det, fordi vores leder vidste ikke rigtig noget om det”* (Emma, Bilag 11:62). I relation til Emmas udsagn kan Vestergaards første to principper om at *forklare* og *involvere* medarbejderne for at opnå en klar forløbsstyring af en forandringsproces tolkes som værende mangelfuld, da lederens viden om projektet tilsyneladende ikke rakte til at kunne forklare og involvere Emma i en sådan grad, at hun har følt sig sikker på sin rolle og opgaver forbundet med sorggruppeprojektet (Vestergaard, 2013:24f).

Caja har selv sat sorggrupperne i gang, uden at det er blevet specificeret, hvis opgave det egentlig er, hun efterlyser på lige fod med Lars noget mere tydelighed fra ledelsen: *“Der er ikke nogen, som kommer og tager en i hånden og siger: ”Nu gør vi det den dag, og det er i det lokale.” Man har virkelig selv ansvaret for at få det udført, og ledelsen kommer ikke og spørger: ”Har du nu fået det gjort, eller skal vi få sat gang i det?””* (Caja, Bilag 11:48). Denne manglende opbakning er umiskendelig en væsentlig faktor i sorggruppeprojektet, der som nævnt går igen i en stor del af interviewene.

Som beskrevet i metodekapitlet står det undervejs i specialeprocessen klart, at Skolen på Grundtvigsvej har valgt midt i projektperioden at sende yderligere tre medarbejdere på et sorggruppelederkursus hos Kræftens Bekæmpelse, hvilket fanger vores interesse og gør os nysgerrige efter at finde ud af, hvad grunden til det skyldes. I interviewet med sorggruppelederne fortæller de, at det først er på sorggruppelederkurset hos Kræftens Bekæmpelse, at det går op for dem, at Frederiksberg Kommune det sidste år har haft et sorggruppeprojekt i gang, som to af deres kolleger allerede er en del af. Birk fortæller: “Og pludselig, mens vi var på kurset, fandt vi ud af, at det [sorggruppeprojektet] faktisk var en del af Frederiksberg” (Birk, Bilag 15:120). Birk fortæller videre, at det var Per Bøge, områdechefen i OmSorg under Kræftens Bekæmpelse, der henvendte sig til dem og spurgte til deres deltagelse i kurset: “Han var lidt undrende over for, hvorfor vi pludselig sad der, for der var jo allerede et hold, som havde været afsted fra vores skole” (Birk, Bilag 15:121). At ingen af de tre sorggruppeledere havde hørt om sorggruppeprojektet, der på det tidspunkt havde kørt i et år, viser, at principperne for forløbsstyring, som Vestergaard anbefaler, ikke har fungeret optimalt på deres skole. Det er ledelsens ansvar, at endnu en gruppe medarbejdere bevilliges et sorggruppelederkursus, mens projektet fortsat kører. Samtidig indikerer processen, at der ikke har været en klar rolle- og opgavefordeling med en tydelig bevidsthed om, “hvem der er den [ansvarlige]” - om det er ledelsen eller de sorggruppeledere, der allerede indgår i projektet, der har haft ansvaret for at sikre, at hele skolen var oplyst om projektet og om deres uddannelse og viden om feltet. Hvis viden om projektet havde været integreret på skolen, og der havde været sorggrupper i gang, virker det usandsynligt, at ledelsen havde fundet det nødvendigt at uddanne flere sorggruppeledere midt i projektet.

Dermed kan der peges på betydningen af projektets forløbsstyring, hvori det ifølge Vestergaards principper i en *Fair proces* skal fremstå tydeligt og klart for alle, hvilke forventninger der er til hinanden, og hvad der er skoleledelsens ansvar, og hvad der påhviler sorggruppelederne (Vestergaard, 2013:22ff).

Når nogle af sorggruppelederne efterspøger en mere tydelig skoleledelse, som de ønsker skal tage større del i processen ved aktivt at støtte op om at få sorggrupperne i gang, kan det indikere en usikkerhed hos sorggruppelederne, der handler om, at de ikke føler sig ordentlig klædt på til at påtage sig sorggruppelederrollen. Omend der er sorggruppeledere, som giver udtryk for, at de ville ønske, at deres skoleledelse var mere tydelig, da sorggruppelederne påtager sig ansvaret for at løse opgaver, som de er i tvivl om, hvem bør udføre. Dette kan forstås i relation til Vestergaards

principper om, at ledelsen bør *forklare, involvere og præcisere forventninger* til sorggrubelederne, for at processen ikke kommer til at opleves som unfair, og der opstår en negativ dynamik (Vestergaard, 2013:24). Erfaringen blandt flere sorggrubeledere er, at projektet har været afhængigt af, at de personligt har taget et stort ansvar, hvilket kan ses af de tre følgende udsagn:

“Jeg tror blandt andet, det kan være, at det kræver meget af en selv som person at få sat det i gang. (...) altså man skal selv virkelig have et drive, tænker jeg (...) og være meget opsøgende (...) hvordan skal de få det at vide (...) det er i hvert fald erfaringen fra min skole” (Caja, Bilag 11:48).

“Så jeg gik i gang med at skemalægge (...) hvor mange [elever] har vi fra 0. klasserne og skrev ud til alle lærerne og forældrene, og så begyndte der stille og roligt at tikke noget ind” (Jane, Bilag 12:82).

“Altså vi har hvert halve år sendt breve ud til rekruttering. Så på den måde har vi jo gjort opmærksom på det og skrevet: Skriv til os, skriv til os. Og ligeså snart vi hører noget, så er vi jo enormt opsøgende” (Iben, Bilag 12:86).

At lave opsøgende arbejde nævner flere af sorggrubelederne. Dina fortæller, at hun og kollegaen har skrevet om sorggrubeprojektet på skoleintra, skrevet ud til forældrene og er opsøgende ved at lytte efter *“Jungletrommer”* (Dina, Bilag 13:98).

Skolechef Gorm Bagger Andersen fremhæver ligeledes, at sorggrubeledernes personlige engagement har betydning: *“(...) Det her det kræver jo også noget personligt engagement for, at sådan noget kommer op at køre (...) for man skal lægge meget af sig selv i det, professionelt selvfølgelig”* (Gorm, Bilag 3:12). Det samme fandt Dencker i sin undersøgelse, hvor flere sorggrubeledere tilskrev betydningen af deres egen indsats, når det kom til succes med at få oprettet sorggrupper (Dencker, 2008:100).

Vi har udledt med baggrund i Vestergaard, at en tydelig og klar forløbsstyring øger muligheden for en vellykket implementering af sorggrubeprojektet, samtidig ses det, hvilken stor betydning det har, at sorggrubelederne tager ejerskab og ansvar for projektet for, at sorggrupperne kommer i gang. Det ses, hvordan sorggrubeledere, der ikke tager ejerskab for projektet, er mere afhængige af skoleledelsens hjælp. Det kan tænkes, at sorggrubelederne ikke havde haft den samme afhængighed af skoleledelsen, hvis de havde følt sig bedre rustet til opgaven, hvis uddannelsen til

sorggruppeleder havde været længere, eller hvis de tidligere i processen havde fået supervision, der kunne have hjulpet og støttet dem i at tage et skridt ad gangen, hvilket kunne have gjort processen mere overkommelig. En anden ting, flere sorggruppeledere efterspørger, er en konkret projektbeskrivelse, som de peger på har manglet. I relation hertil er der, som nævnt i caseberetningen, udarbejdet en funktionsbeskrivelse, hvori flere af sorggruppeledernes opgaver er defineret, men hvor der er opgaver, som ikke er beskrevet eller udspecificeret (Bilag 5:33). Opgaver som netop flere af sorggruppelederne giver udtryk for at være usikre på, hvem der skal tage ansvar for og udføre. Dermed kan det tolkes, at en mere detaljeret og udførlig funktionsbeskrivelse, der *præciserede forventninger* til sorggruppelederne og beskrev deres opgaver, ville have kunnet bidrage som et betydningsfuldt redskab og potentiale til at starte sorggrupperne op. Emma og Lars fortæller:

“Det var også det, der var svært, efter vi havde været på kursus – vi havde jo ingenting. Vi havde ikke engang nogen mail rundt til forældrene, vi havde ikke noget lokale, vi anede ikke noget om økonomien, der var mange praktiske ting, der spændte ben i starten. Ja det kunne have været rart, hvis man havde fået forslag til, at sådan kan du starte en sorggruppe op: ”Start med at finde et lokale, snak med din leder om, hvornår gruppen kan ligge.” Sådan helt konkret (...) det havde været en hjælp” (Emma, Bilag 11:60).

“Når der bliver sat et så stort kommunalt projekt i gang, kunne der jo godt være nogen, som gik ind og tog styring og havde overblik” (Lars, Bilag 11:69).

Caja begrundede den manglende struktur som en årsag til, at nogle skoler ikke har fået sorggrupper op at køre:

“Jeg tror bare ikke, at projektet har været super gennemtænkt, altså, det har været en god tanke, det tror jeg ikke, der er nogen, som er uenige i, men der er bare mange ubekendte, og mange ting som skal gå op” (Caja, Bilag 11:65).

Dermed peger både Caja og Lars på, at de gerne vil have, at der er *“nogen”*, der går ind og tager styringen. Hvorvidt ansvaret for styringen ifølge sorggruppelederne burde være placeret hos skoleafdelingen, skolens ledelse, Kræftens Bekæmpelse eller Pædagogisk Psykologisk Rådgivning, står hen i det uvisse. Dog kan det udledes, at nogle af sorggruppelederne ønsker, at forløbsstyringen af projektet sker ‘oppefra’, og at det skal fremstå tydeligt, hvem der har ansvaret for at udføre de

forskellige opgaver, der skal være med til at sikre, at sorggrupperne kommer i gang - med Line Thoft Carlsens ord, *“hvem der er dén”*.

Med baggrund i Vestergaards tilgang til en *Fair proces* kan vi dermed udlede, at de umiddelbare barrierer, som sorggruppelederne peger på i forhold til opstarten af projektet, kunne have været vendt til et potentiale ved en klar forløbsstyring med en detaljeret projektbeskrivelse, hvor rammer og retning for sorggruppeledernes opgaver og ansvar var veldefineret fra start (Vestergaard, 2013:36f). Samtidig kan vi udlede, at et betydningsfuldt potentiale for projektet bæres af de særligt engagerede sorggruppeledere, der har påtaget sig et personligt ansvar for projektet, trods deres oplevelse af en manglende eller uklar forløbsstyring.

Personlige erfaringer

Det ses, hvordan flere sorggruppeledere i interviewene kobler meningsfuldheden i og interesse for at arbejde med sorgramte børn med deres personlige erfaringer med sorg. I Vestergaards optik skal medarbejdere kunne se arbejdet som meningsfuldt for at fremme en vellykket forandringsproces (Vestergaard, 2013:36). Frey fortæller, hvordan hendes personlige erfaring med sorg havde betydning for hendes valg:

“På det tidspunkt, jeg blev spurgt [om jeg ville være sorggruppeleder], havde jeg en veninde, som var meget syg af kræft og var terminal. Hun var mor til mit gudbarn, og jeg tænkte, at også i forhold til det, kunne det være spændende, at få noget mere viden. Der, hvor jeg arbejdede tidligere, var der et barn, som havde mistet sin lillesøster, så jeg kom også til at tænke, at det virkelig ville have været rart, hvis man havde haft nogle værktøjer til, hvordan man virkelig kunne have hjulpet ham. Han havde det rigtig, rigtig svært, så på den måde tænkte jeg: Hvor lyder det spændende” (Frey, Bilag 14:115).

Jane, som er sorggruppeleder på foregangsskolen, opsøgte selv Kræftens Bekæmpelse for at finde ud af, hvad man kunne gøre for børn i sorg, efter at en mor havde henvendt sig til hende:

“Det startede med, at vi fik et brev fra en mor i foråret, hvor der stod: “Jeg er blevet syg igen, pas lidt ekstra på mine drenge i den her periode, hvor jeg er syg ”og så døde hun (...). Jeg er vokset op med en mor, som har haft brystkræft hele mit liv (...) og den her mor havde brystkræft, så det

vækkede noget i mig, og jeg tænkte, at jeg bliver nødt til at undersøge, hvad det er?” (Jane, Bilag 12:70).

At sorggruppelederfunktionen giver særlig mening for medarbejdere, der har personlige erfaringer med sorgramte børn, ses dermed hos Jane og Frey på samme måde, som Dencker fandt det i sin undersøgelse, hvor over halvdelen af de 21 sorggruppeledere havde personlige erfaringer med tab helt inde på livet (Dencker, 2008:54). Forskning viser samtidig, at det er vigtigt, at gruppeledernes personlige sorgerfaringer er blevet bearbejdet, da sorgen ellers kan komme til at influere negativt på deres arbejde (Dyregrov, Johnsen, Dyregrov 2012:59, Hartmann, 2017:96). Dencker fremhæver risikoen for *pseudoforståelser* mellem sorggruppelederen og deltagerne, hvor sorggruppelederen indtager en position og forståelse af, at han eller hun ved, hvordan den anden har det, og hvilke behov den anden har, fordi sorggruppelederen selv har oplevet noget lignende (Dencker, 2008:54).

Flere sorggruppeledere fortæller, hvordan de har oplevet, at tidligere sorgerfaringer har haft betydning for sorggruppearbejdet:

“Hans [kollegaen] og jeg har også nogle gange snakket om, at han har mistet sin far, og nogen gange kan han sige: “Pyha, det kom lige tæt på”. Jeg har også mistet min far, men jeg har ligesom fået en afklaring med det, og jeg har arbejdet med det, så jeg tager det ikke med ind i sorggruppen” (Dina, Bilag 13:113).

“Jeg har selv mistet en far, men det var ikke som barn. Det har gjort, at jeg har interesseret mig for sorg” (Caja, Bilag 11:47).

“Og så tænker jeg også, at det her med at være meget bevidst om sig selv (...) hvor er det vi [sorggruppeledere] er i forhold til at passe på os selv? Eksempelvis døde min mor for et par år siden, hvor jeg havde sorggrupper, og der tænkte jeg, at det skal jeg faktisk ikke lige nu (...) Altså det der med at være professionel nok til at vide, hvor er det, jeg skal være i hvilken situation (Jane, Bilag 12:91).

Sorggruppeledernes personlige erfaringer kan dermed influere på forskellig vis, hvilket sorggruppelederne synes at være mere eller mindre bevidste om. Det ses samtidig, hvordan personlige erfaringer med sorg skaber en meningsfuldhed og fremmer lysten til at arbejde med børn i sorg og til *“at gøre en forskel”* (Jane, Bilag 12:81). Kræftens Bekæmpelse skriver, at

sorggruppelederens personlige sorgerfaringer ikke behøver at være forbundet med udfordringer for arbejdet, så længe de er afklaret med egne følelser og kan bruge erfaringen reflekteret. På den måde kan egen sorg netop blive drivkraften for at arbejde som sorggruppeleder (Hartmann, 2017:96).

Sorggruppernes fremtid

I interviewene med sorggruppelederne fremgår det, at det ikke er klart for dem alle, hvad der kommer til at ske, når projektperioden slutter i sommeren 2018. Flere giver udtryk for, at de forventer og håber, at sorggrupperne fortsætter, men at de rent faktisk ikke ved det, da deres ledelse endnu ikke har meldt noget officielt ud: *“Altså ledelsen har ikke meldt det klart ud, men jeg er ikke i tvivl om, at vi fortsætter, for jeg har jo gjort det, inden projektet kom op at stå. Så det tænker jeg, det gør, og ellers kæmper vi med næb og klør for at få det til at fortsætte, fordi det tilbud det skal bare være der”* (Dina, Bilag 13:112). De sorggruppeledere, der har fået sorggruppelederkurset senere, og endnu ikke har startet grupper op, mener også det fortsætter: *“Vi skal jo få det til at gå op med de andre opgaver, vi også har, men efter hvad der er meldt ud, så er det, at det godt kan lade sig gøre”* (Kaya, Bilag 15:122). Iben og Jane fra foregangsskolen er ikke i tvivl om, at tilbuddet fortsætter på deres skole. Som de eneste sorggruppeledere fortæller de, hvordan deres skole profilerer sig på at have tilbud til sorgramte børn: *“Skolen bruger os meget til at profilere sig på: ”Prøv at se os på Søndermarkskolen, vi har lavet grupper””* (Iben, Bilag 12:85). Det er interessant, hvordan sorggrupperne ifølge sorggruppelederne er blevet et positivt vartegn for skolen, hvilket er et synspunkt, vi ikke finder andre steder i databehandlingen eller i den anvendte forskning.

Til et supervisionsmøde i april 2018, hvor også Sanne deltog, fortalte en sorggruppeleder fra Ny Hollænderskolen, at hun netop havde modtaget en mail fra sin ledelse, hvori der stod, at der ikke ville blive prioriteret ressourcer til sorggrupper i det kommende skoleår 2018/19. Dette står i modsætning til skoleafdelingens forventning om, at den toårige projektperiode skulle være et politisk tiltag til at ‘løbe’ sorggrupperne i gang, og ikke som en indsats, der skulle lukkes ned herefter. Skolechefen udtrykker det således:

“Når det er sat ind som et toårigt projekt, så er det en opbygningsfase, og så er planen, at det er i drift, og så er det inden for skolens almene ramme, at de skal afholde det. Det har vi jo med masser af ting, der kører på den måde, at man bygger noget op - det er ligesom det, der ligger i det” (Gorm, Bilag 3:12).

Vi valgte at følge op på oplysningen om, at en skoleledelse har meldt så klart ud, at de nedlægger sorggrupperne i det kommende skoleår og sendte derfor i april 2018 en mail til skolechefen, hvor vi spurgte, om der er indgået nye aftaler omkring sorggrupperne i det nye skoleår. I en mail svarer skolechefen tilbage: *“Den politiske beslutning har helt fra starten været, at der blev afsat midler til at sætte indsatsen i gang, og at skolerne derefter skulle fortsætte inden for eksisterende budgetramme”* (Bilag 18:138).

I mailen havde vi desuden gjort skolechefen bekendt med Ny Hollænderskolen, der havde informeret deres sorggruppeleder om de manglende ressourcer til området i det kommende skoleår, og vi spurgte skolechefen, om han havde nogen viden om dette, hvortil han i mailen svarer videre: *“Det betyder altså, at tiltagene skal fortsætte – også på Ny Hollænderskolen, som jeg da vil tale med på baggrund af dine oplysninger”* (Bilag 18:138).

Dermed ser det ud til, at skolerne i Frederiksberg Kommune fremover selv skal stå for omkostningerne, som der de sidste to år har været ydet økonomisk støtte til fra politisk side. Som nævnt i caseberetningen skal der afsættes 30.000 kroner pr skole, hvilket alene dækker 100 arbejdstimer, hvortil der må beregnes udgifter til opfølgende kurser, materialer og forplejning til sorggruppemøderne. Pengene skal skolerne således finde og prioritere i det eksisterende budget, hvilket i sagens natur betyder, at pengene må tages fra andre ting.

Dencker anbefaler, at det fra politisk side meldes ud, at sorggruppearbejdet skal prioriteres på skolerne, og at der afsættes midler til det, da det ellers er op til den enkelte ledelse, hvorvidt de vil prioritere midler til formålet. Så længe det er frivilligt, vil der ifølge Dencker være stor sandsynlighed for, at tilbuddet kun bliver givet på de skoler, hvor ledelsen selv har erfaringer med sorgramte børn (Dencker, 2008:112).

UDVIKLING AF FORFORSTÅELSER I ET REFLEKSIVT HERMENEUTISK PERSPEKTIV

Vi beskriver i kapitlet, der præsenterer specialelets videnskabsteoretiske afsæt, hvordan man i den hermeneutiske forskning altid vil gå til feltet med en vis forforståelse af det, man undersøger. Vi vil med dette afsnit vise, hvordan der gennem specialeprocessen og særligt i analysen er sket en bevægelse og udvikling af vores forforståelser - en udvikling, som kendetegner den tidligere præsenterede hermeneutiske spiral.

Vi havde begge i specialeopstarten en klar forforståelse af, at sorggruppeprojektets organisatoriske rammer havde en betydning for, hvorvidt sorggrupperne kom i gang på de enkelte skoler. Vi har med analysen vist, hvordan forløbstyringen har været håndteret meget forskelligt på skolerne, og hvordan det har haft betydning for sorggruppelederrollen i relation til blandt andet tid og opgaver. Samtidig har vi fået udvidet vores forståelse og viden, idet vi gennem analysen finder, hvordan engagement og ejerskab for projektet ser ud til at være afgørende for, om sorggrupperne kommer i gang. Skoleledelsens interesse for projektet spiller en central rolle, men den enkelte sorggruppeleders engagement ser i væsentlighed ud til at have betydning for, om sorggrupperne kommer i gang. På dette område har vi fået udvidet vores viden og perspektiv omkring det personlige engagements betydning for sorggruppeprojektet. Et andet betydningsfuldt parameter for, om sorggrupperne er kommet i gang, har vi med analysen vist, handler om sorggruppeledernes videns- og erfaringens niveau. Vi har haft mange snakke om betydningen af netop dette, da vi selv har to meget forskellige sorggruppeleder-uddannelser gennem henholdsvis Landsforeningen Spædbarnsdød og Kræftens Bekæmpelse. Vores umiddelbare forforståelse har været, at uddannelsesniveaet og samarbejdet med mere erfarne sorggruppeledere har haft betydning for sorggruppeledernes handlemuligheder, hvilket vi med analysen kan se også er tilfældet. Ydermere ses det, hvordan sorggruppeledernes videns- og erfaringsniveau påvirker deres oplevelse af at føle sig 'klædt på til opgaven'.

Et andet område, hvor vi har udvidet vores forståelse, drejer sig om betydningen sorgkulturen har på de enkelte skoler for, hvordan man håndterer børn i sorg - vi har fået udvidet vores forståelse af, at sorg i større udstrækning, end vi forventede, er et fænomen, der er tabuiseret, og som flere

voksne har svært ved at tale om. Gennem analysen blev det tydeligt, hvor stor en rolle sorggruppelederne har for at være med til at ændre på skolernes sorgkultur, og at sorgkulturen har betydning for sorggruppernes betingelser. Specialet har på den måde flyttet på en forforståelse af, hvorvidt vi som samfund er 'dygtige nok' til at forholde os til og håndtere børn i sorg. Vi er ydermere blevet bevidste om, at der er lang vej endnu, før der på skolerne er skabt en egentlig sorgkultur med blandt andet sorghandleplaner og sorggruppetilbud. Vi har på den baggrund fået udvidet vores forståelse af vigtigheden i det arbejde, sorggruppelederne udfører, som rækker langt ud over at lede sorggrupperne.

KONKLUSION

I analysen finder vi med baggrund i Vestergaards *Fair proces*, at flere sorggruppeledere har oplevet Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt uden en tydelig og klar forløbsstyring - her peges på en oplevelse af manglende styring fra både skoleledelse og skoleafdeling, som har sat projektet i søen. Det kommer til udtryk som en usikkerhed om ansvars- og opgavefordeling blandt flere sorggruppeledere, omkring præcist hvilke opgaver og områder af projektet der påhviler sorggruppelederne, og hvilke dele der ligger hos andre lærere eller ledelsen. Dette konkluderes som værende en væsentlig barriere for, at ikke alle sorggrupper er kommet i gang inden for projektperioden. I Vestergaards optik kan uklare rammer ses som en hindring for at skabe en positiv forandringsproces. På den baggrund konkluderer vi, at den manglende forløbsstyring på flere skoler har været en barriere for projektets succes og for sorggruppeledernes oplevelse af at kende deres arbejdsopgaver i projektet. En forløbsstyring med et større fokus på Vestergaards tre praksisprincipper omhandlende ledelsens opgave i at *forklare, involvere og præcisere forventninger* til medarbejderne i en forandrings- eller implementeringsproces kan ses som parametre, der kunne have afhjulpet noget af den usikkerhed, og barrieren som den skaber for sorggruppelederne i projektet.

Med Denckers undersøgelse og i analysen blev det tydeligt, at sorggruppeledernes videns- og erfaringsniveau var af væsentlig betydning for sorggruppeledernes forskellige oplevelser af at være 'klædt på' til opgaven. Sorggruppeledere med anden uddannelse og/eller tidligere erfaringer i at arbejde med børn i sorg oplevede, hvordan deres viden og erfaring bidrog positivt til projektets gennemførelse. På den baggrund kan vi konkludere, at kompetencer og praksiserfaring inden for feltet har været en positiv faktor for sorggruppeprojektet. Mens det omvendt kan konkluderes, at helt nye sorggruppeledere, der alene har deltaget i Kræftens Bekæmpelses sorggruppelederkursus og den efterfølgende workshop, har oplevet at møde væsentlige større og flere barrierer i forhold til deres arbejdsopgaver relateret til at starte sorggrupper op og varetage dem. Dette analysefund underbygges af den norske sorgforskning, der viser et behov for kompetenceløft blandt flere sorggruppeledere som en forudsætning for at kunne forbedre sorggruppetilbud i Norge (Johnsen, Dyregrov, Dyregrov, 2011:1180).

I relation hertil viser vi med analysen, hvordan der for de mindre erfarne sorggruppeledere har været et stort potentiale i at samarbejde med erfarne sorggruppeledere, da der herigennem har været en meningsfuld læring, og det ses, hvordan barriererne i at starte grupperne har været mindre. I projektbeskrivelsen er det ikke beskrevet eller anbefalet at sætte sorggruppeledere sammen efter videns- og erfaringsniveau, og vi finder heller ikke i vores interviews af sorggruppelederne, at det har været et kriterium eller en begrundelse for, hvordan sorggruppelederne er udvalgt og sammensat. Analysen understøtter Denckers undersøgelse, der anbefaler at vælge sorggruppeledere med særlige samtalemæssige kompetencer og erfaringer, her kan det konkluderes, at klare retningslinjer for at udvælge og sammensætte sorggruppeledere efter videns- og erfaringsniveau, kunne have bidraget til et større læringsudbytte mellem sorggruppelederne som et betydningsfuldt potentiale for projektet.

I analysen finder vi, at der ligeledes er potentiale for at fremme samarbejde og erfaringsudveksling mellem sorggruppelederne, på tværs af skolerne, gennem supervision. Dog ses, at sorggruppelederne har oplevet udbyttet af supervisionsmøderne som meget svingende og med en generel lav tilslutning. Vi kan på den baggrund konkludere, at potentialet i supervisionen ikke er indfriet, idet flere sorggruppeledere ikke har oplevet at kunne udnytte de muligheder, der ifølge Kræftens Bekæmpelse findes i supervisionen. Her nævnes potentialer inden for områderne: indsigt i kollegers og egne metoder samt indsigt i faglige- og personlige problemstillinger (Hartmann, 2017:95). En sorggruppeleder peger ydermere på en utilstrækkelig ledelse af supervisionsmøderne, som betød, at hun fik en oplevelse af, at de problematikker, der blev rejst i supervisionen, ikke blev anerkendt, og man på den måde kom til at 'føle sig forkert'. I relation hertil kan det konkluderes, at et manglende udbytte af supervisionen kan blive en væsentlig barriere for sorggruppelederfunktionen, mens det for de sorggruppeledere, der har oplevet supervisionsmøderne som velfungerende, kan konkluderes som et betydningsfuldt potentiale for at kunne udføre arbejdsopgaver relateret til sorggruppeprojektet.

Gennem analysen finder vi ydermere, at antallet af sorgramte børn har vist sig på flere skoler at være mindre end forventet, det skyldes nødvendigvis ikke kun, at der er færre sorgramte børn end antaget, men kan skyldes et mørketal, hvilket både skolechefen og sorggruppeledere angiver som en mulig årsag. På den måde har antallet af sorgramte børn, som skolerne kender til, været en væsentlig barriere for at kunne etablere sorggrupper på nogle af skolerne. Samtidig viser analysen, at selve rekrutteringen af de sorgramte børn på flere skoler har været påvirket negativt af en uklar

forløbsstyring, hvori ansvaret for og opgaven i at finde børnene ikke har været tydeligt defineret for alle sorggruppelederne. Analysen viser, hvordan nogle sorggruppeledere har følt, at de ikke har haft den nødvendige viden omkring rekrutteringsprocessen, hvilket har været en betydningsfuld barriere for at finde børnene på skolerne, mens andre sorggruppeledere på eget initiativ har været meget aktivt opsøgende i arbejdet med at finde børn på skolen ved hjælp af flere metoder. På den baggrund kan det konkluderes, at rekrutteringsprocessen har været af afgørende betydning for sorggruppeprojektet, og at der for sorggruppelederne har været en væsentlig arbejdsopgave i at finde børn i sorg, trods det, at det ikke fremgår af funktionsbeskrivelsen.

Vi kan ligeledes ud fra analysen konkludere, at sorggruppeprojektet kræver særlige ildsjæle som brænder for feltet med børn i sorg for at få sorggrupperne gennemført, og vi finder, hvordan deres engagement ofte har været drevet af personlige erfaringer med sorg. Det ses ydermere, hvordan sorggruppeledere har oplevet kollegers og ledelsens opbakning som særlig væsentlig for sorggruppelederarbejdet, og hvordan deres opbakning på samme måde ofte er båret af personlige erfaringer med sorg. Skolens opbakning og engagement i sorggruppeledernes arbejde vurderes som værende essentielt for at skabe en stærk sorgkultur på skolen. I analysen viser vi, at det kræver et særligt fokus på sorgarbejde samt tid at opbygge en sorgkultur på skolerne. Mens oplevelser af manglende opbakning til sorggruppelederne ses som en barriere for at skabe en sorgkultur, som vi på baggrund af den foreliggende sorgforskning konkluderer har betydning for, om sorggrupperne bliver en naturlig og integreret del af skolens tilbud. Gennem analysen finder vi, at en måde at få sorggrupperne integreret på skolerne kan ske ved at gøre tilbuddet til en obligatorisk del af skolens samlede sorgberedskab. Kræftens Bekæmpelse har udsendt *Sorghandleplan 2.0* - en vejledende manual til opdatering af landets folkeskolars sorghandleplaner, som vi på baggrund af analysen ser som et tiltag, der kan være med til at åbne op for at skabe en sorgkultur og en forståelse af børns sorg. Gennem analysen ses det, at der er skoler i kommunen, der har sorggrupper, som ikke alle kender til - her peges både på skolens personale samt på skolens elever og deres forældre. På den baggrund kan det konkluderes, at der påhviler sorggruppelederne en opgave i at yde en stor indsats, hvis sorggruppetilbuddet skal blive integreret på lige fod med skolens øvrige indsatser. Ydermere ser vi sorggruppeledere, der oplever at være i tvivl om, hvorvidt og hvordan de må italesætte, at elever går i sorggrupper. Med den viden konkluderer vi, at sorghandleplaner er en god og nødvendig forudsætning for udviklingen af skolers sorgkultur, men at der fortsat ses en grad af tabuisering og usikkerhed omkring håndteringen af børn i sorg trods sorghandleplanerne, hvorfor

vidensdeling blandt skolens personale og sorggruppeledere, ses som en særlig væsentlig faktor. I relation hertil kan det konkluderes, at sorggruppelederne, som af Kræftens Bekæmpelse kaldes for forkæmpere og nøglepersoner for børn i sorg, får en væsentlig rolle i at være med til at fremme en tydelig sorgkultur på skolen og dermed skabe bedre betingelser for sorggruppeprojektet. I analysen ses ydermere, hvordan det i en stærk sorgkultur bliver lettere at tale åbent med og om elevernes sorg på skolen, hvilket ses som et betydningsfuldt potentiale for at skabe en større åbenhed om sorggrupperne, mens det kan konkluderes, at det for de sorggruppeledere, der oplever kollegers afstandtagen til eller tabuisering omkring sorgarbejdet, kan være en barriere for deres arbejde med sorggrupperne.

Den tid, sorggruppelederne har til rådighed, har ydermere betydning for, hvor stor en indsats den enkelte sorggruppeleder har mulighed for at yde, og for hvorvidt den afsatte tid opleves som et potentiale eller som en barriere for sorggruppeledernes arbejde i projektet. I analysen viser vi, hvordan timetallet til sorggruppelederne er meget varierende, og at mange sorggruppeledere bruger timer ud over den afsatte tid blandt andet på at sparre og rådgive kolleger. På den baggrund kan det konkluderes, at timetallet har stor betydning for, hvorvidt sorggruppelederne har mulighed for at varetage opgaver ud over sorggrupperne. Ud fra analysen kan vi yderligere konkludere, at det har en positiv indflydelse på skolens samlede sorgkultur, når der afsættes timer til arbejdsopgaver, der ligger ud over forberedelse og gennemførelse af sorggrupperne.

Med baggrund i analysen kan vi overordnet konkludere, at syv ud af ti skoler i Frederiksberg Kommune har fået startet sorggrupper op inden for den toårige projektperiode. Med baggrund i Vestergaards *Fair proces* kan vi ligeledes konkludere, at forløbsstyringen af sorggruppeprojektet har været håndteret meget forskelligt på kommunens skoler. Dette har vist sig at have betydning for; hvorvidt sorggrupperne er blevet etablerede, hvordan og hvem der er blevet udvalgt til at være sorggruppeledere, hvor meget tid sorggruppelederne har fået til opgaven, tilgangen til hvis ansvar det er at finde de sorgramte børn samt betydning i forhold til skolens sorgkultur.

PERSPEKTIVERING

I følgende kapitel åbner vi op for perspektiver, som kunne være interessante for videre undersøgelse.

Børn, Unge & Sorg og Kræftens Bekæmpelse er to organisationer, som tilbyder sorggrupper til børn og unge - grupperne bliver varetaget af uddannede terapeuter. Ved en opringning til organisationerne blev vi oplyst om, at det er meget få grupper, de hver især står for, hvilket betyder lange ventelister og et fåtal af sorgramte børn, som bliver tilknyttet forløb derigennem. Hos Børn, Unge & Sorg tilbydes cirka 32 børn og unge i alderen 6-12 år i København en sorggruppe årligt, og i Århus har de en gruppe med børn i alderen 13-15 år. Kræftens Bekæmpelse udbyder sorggrupper til børn få steder i landet i tilknytning til deres rådgivningscentre, men de har ingen børne- og ungdomsgrupper i København. Vi ved, at cirka 2.000 børn og unge hvert år mister en forælder eller søskende, og flere af dem ønsker at komme i en sorggruppe, men langt fra alle kan få den hjælp, de søger med det begrænsede tilbud af sorggrupper, der findes. På Børn, Unge & Sorgs Facebook-side skriver en ung pige, der har mistet sin far: *"Jeg forstår ikke, at I kun har tre grupper, når ventelisten er så lang. Jeg forstår ikke, at nogen synes, at en ventetid på 15 måneder er godt nok"* (Weilguny, 2017).

Det ville dermed være interessant at undersøge, hvordan man sikrer at børn og unge, der har et ønske og behov for at komme i en sorggruppe ledet af terapeuter kan få muligheden. Kræftens Bekæmpelse har en vision om, at oprette sorggrupper på 50 % af landets skoler for at sikre, at langt flere sorgramte børn med behov bliver tilbudt at komme i sorggruppe, så ingen børn skal opleve at stå alene med deres sorg (Lytje & Bøge, 2017b:106; Hartmann, 2017:9). Vi har i specialet redegjort for, hvordan man i Frederiksberg Kommune understreger både gennem projektbeskrivelsen (Bilag 5) og sorgpjece (Bilag 4), at sorggrupperne på skolerne ikke er et behandlingstilbud, men har en social støttende og forebyggende funktion. Børn, der deltager i sorggrupper på skolerne i Frederiksberg Kommune, modtager dermed ikke sorgterapi, men tilbydes en samtalegruppe for ligesindede. Men hvad betyder det egentlig, at sorggrupperne ikke ledes af terapeuter, men af lærere og pædagoger? Hvor går grænsen mellem samtalegrupper og egentlig gruppeterapi? Metodisk trækker Kræftens Bekæmpelses sorggruppelederkursus overordnet på en narrativ tilgang og på

principper fra systemisk tænkning, og det beskrives, hvordan sorggruppelederne oplæres i narrative samtalemetoder og teknikker (Hartmann, 2017:61). Metoder og teknikker, der også anvendes som terapiform. Det leder til endnu et spørgsmål om, hvordan sorggruppelederne i Frederiksberg Kommunes sorggruppeprojekt kan sikre, at det, der sker i sorggrupperne, ikke udvikler sig til terapi og til en diskussion af, hvorvidt opgaven bør eller kan varetages af fagprofessionelle, der har et kortvarigt sorggruppelederkursus, eller det i virkeligheden bør varetages af terapeuter med en længerevarende specialuddannelse bag sig. Vi ser dermed et potentiale i videre at undersøge, hvordan sorggrupper hos f.eks. Børn, Unge & Sorg, der beskrives som gruppeterapi, adskiller sig fra de samtalegrupper, som OmSorg har været med til at starte og som udbydes på flere af landets skoler. Derudover ser vi et spændende potentiale i at undersøge, hvorvidt formen - gruppeterapi eller samtalegrupper - har betydning for børnenes udbytte.

I Denckers undersøgelse af børns udbytte af sorggrupper i skolen konkluderes, at sorggrupper i folkeskolen er: *“Et sted, hvor de [sorgramte børn] kunne tale åbent om deres tanker og følelser uden at tage hensyn til andre. Fællesskabet i sorggruppen rakte ud over de konkrete møder og medførte, at den enkelte følte sig mindre alene med sit tab (...) Sorggrupperne var også et supplement til børnenes egne mestringsstrategier og til den støtte, de fik af forældre og lærere. Børnene glædede sig til at komme i sorggruppen (...)* (Dencker, 2012:88).

Til slut må det understreges, at undersøgelser viser, at det ikke er alle børn og unge, der nødvendigvis ønsker at gå i sorggruppe, samt det ikke er undersøgt, hvorvidt sorggrupper er den bedste metode til at hjælpe børn i sorg. For nogle sorgramte børn kunne det måske give mening at lave noget fysisk aktivt eller noget kreativt. Det kunne også tænkes, at sorg ville være lettere at bære, hvis vi i vores kultur håndterede døden på en mindre tabuiseret måde. Dette er områder, som vi gennem vores litteratursøgning ligeledes finder er underbelyste felter, som kunne være interessant at undersøge fremadrettet.

BILAGSOVERSIGT

- Bilag 1 Mail angående samarbejde med Frederiksberg Kommune
- Bilag 2 Interviewguide til interview med Skolechef Gorm Bagger Andersen
- Bilag 3 Transskription af interview med Skolechef
- Bilag 4 Sorggrupper på Frederiksberg-pjece
- Bilag 5 Sorggrupper på Frederiksberg Kommunes folkeskoler
- Bilag 6 Dagsorden -Kommunens indsatser på skoleområdet i sorgsituationer
- Bilag 7 Samtykkeerklæring
- Bilag 8 Interviewguide til fokusgruppeinterview
- Bilag 9 Interviewguide til to efterfølgende interviews
- Bilag 10 Interviewguide til sidste interview
- Bilag 11 Transskription af fokusgruppeinterview med Kate, Gita og Birk
- Bilag 12 Transskription af interview med Jane og Iben
- Bilag 13 Transskription af interview med Dina
- Bilag 14 Transskription af interview med Frey og Lars
- Bilag 15 Transskription af fokusgruppeinterview med Caya, Gita og Birk
- Bilag 16 Interviewguide til projektleder Line Thoft Carlsen for Kræftens Bekæmpelse
- Bilag 17 Transskription af interview med projektleder for Kræftens Bekæmpelse
- Bilag 18 Mail fra Skolechef Gorm Bagger Andersen

LITTERATURLISTE

- Altinget.dk (2013, 7.juni). *Aftale mellem regeringen (Socialdemokraterne, Radikale Venstre og Socialistisk Folkeparti), Venstre og Dansk Folkeparti om et fagligt løft af folkeskolen*. Lokaliseret d. 10. april 2018 på:
https://www.altinget.dk/misc/130607_Endelig%20aftaletekst.pdf
- Bosak, J. B. (2016, 1. november). *Hvorfor taler vi ikke om døden - ligesom i Mexico?* Kristeligt Dagblad. Lokaliseret d. 4. maj 2018 på:
<https://www.kristeligt-dagblad.dk/debat/doeden.-hvorfor-taler-vi-ikke-om-den>
- Bøge, P. & Lytje, M. (2017 4. september). *Børns sorg er væsensforskellig fra voksnes*. Politiken. Lokaliseret d. 26. maj 2018 på:
<https://www.cancer.dk/dyn/resources/File/file/0/6650/1504700206/boege-lytje-kompliceret-sorg-og-boern.pdf>
- Børn, Unge & Sorg (u.å). *Om Børn, Unge & Sorg*. Lokaliseret d. 2. maj 2018 på:
<https://bornungesorg.dk/om-os/>
- Cancer.dk (2014). *Uddannelse af samtalegruppeledere til hjælp for børn i sorg*. Lokaliseret d. 1. april 2018 på:
<https://www.cancer.dk/dyn/resources/File/file/5/125/1385245777/kursusoplgsorggruppeledere2014.pdf>
- Dencker, A (2008) *Evaluering af pilotprojekt: Sorggrupper i skoler*. København: Kræftens Bekæmpelse.
- Dencker, A. (2012) *Sorggrupper i skoler: En evaluering af børns udbytte*. København: Kræftens Bekæmpelse.
- Den Danske Ordbog. (u.å.). *Mesterlære*. Ordnet.dk
Lokaliseret d.25.april 2018 på: <http://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=mesterl%C3%A6re>

DR.dk (2017, 22. november). *Kunsten at miste*. Lokaliseret d. 10. maj 2018 på:

<https://www.dr.dk/tv/se/kunsten-at-miste/-/kunsten-at-miste-1-4>

Drivsholm, L. S. (2017). *Isabell Schultz led af kompliceret sorg: Jeg forlod ikke min seng i et halvt år efter min mors død*. Information. Lokaliseret d. 26. april 2018 på:

<https://www.information.dk/indland/2017/09/isabell-schultz-led-kompliceret-sorg-forlod-seng-halvt-aar-mors-doed>

Dyregrov, K., Dyregrov, A. & Johnson, I. (2013). Positive and negative experiences from grief group participation: A qualitative study. *Omega*, 68(1), 45-62.

Dyregrov, K., Johnson, I. & Dyregrov, A. (2012). *Hvordan lede sorggrupper? - En håndbog for sorggruppeveiledere*. Oslo. Abstrakt forlag.

Engelbrekt, P. (2017). Behandling af kompliceret sorg hos teenagere og unge. I: Guldin, M.,

Dyregrov, A., Dyregrov, K., Engelbrekt, P., Bøge, P., Lytje, M., ... Nordenhof, *Jeg vil gerne tale om min sorg: Om hjælp til sorgramte børn og unge* (s.67-82). København: Akademisk Forlag.

Flyvbjerg, B. (1988). *Case studiet som forskningsmetode*. Aalborg Universitet: Institut for samfundsudvikling og planlægning.

Flyvbjerg, B. (1993). Eksemplets magt. I: Flyvbjerg, B. (Red.), *Rationalitet og Magt 1: Det videnskabelige* (s.137-159). København: Akademisk Forlag.

Gadamer, H. (2007). *Sandhed og metode* (2. udg.). Aarhus: Academia.

Gilje, N. (2017). Hermeneutik - teori og metode. I: Järvinen, M. & Mik-Meyer, N. (Red.), *Kvalitativ analyse: Syv traditioner* (s.125-152). København. Hans Reitzels forlag.

Guldin, M. (2014a). Kompliceret sorg. *Psykolog Nyt*, (4), 4-7.

- Guldin, M. (2014b). *Tab og sorg: En grundbog for professionelle*. København: Hans Reitzels forlag.
- Guldin, M. (2017). Børn, unge og sorg. I: Guldin, M., Dyregrov, A., Dyregrov, K., Engelbrekt, P., Bøge, P., Lytje, M., ... Nordenhof, *Jeg vil gerne tale om min sorg: Om hjælp til sorgramte børn og unge* (s.19-45). København: Akademisk Forlag.
- Halkier, B. (2015). Fokusgrupper. I: Tanggaard, L. & Brinkmann, S. (Red), *Kvalitative Metoder - en grundbog* (s.137-152). København: Hans Reitzels Forlag.
- Helweg, E., & Guldin, M. (2017). Du skal være i sorgen med børnene - ikke tage noget væk fra dem! I: Guldin, M., Dyregrov, A., Dyregrov, K., Engelbrekt, P., Bøge, P., Lytje, M., ... Nordenhof, *Jeg vil gerne tale om min sorg: Om hjælp til sorgramte børn og unge* (s.95-122). København: Akademisk Forlag.
- Honneth, A. (2006). *Kampen om anerkendelse*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Johnson, I., Dyregrov, K. & Dyregrov, A. (2011). Omfang og organisering av sorggrupper i Norge. *Tidsskrift for norsk psykologforening*, (48), 1178-1183.
- Johnson, I., Dyregrov, K. & Dyregrov, A. (2014). Etterlattes erfaringer med sorggruppetilbud i Norge. *Nordisk sygeplejeforskning*, 4(3), 227-240.
- Juul, S. (2012). Hermeneutik. I: Juul, S. & Pedersen K.P. (Red.), *Samfundsvidenskabernes videnskabsteori - en indføring* (s. 107-145). København: Hans Reitzels forlag.
- Kargin, R. (2014). *Voksen - alt for hurtig*. Vores verden. Lokaliseret d.3. marts 2018 på: https://www.egmontfonden.dk/Upload/Egmontfondendk/PDF-filer/Vores%20Verden_pdf.pdf
- Kim, W.C. & Mauborgne, R., (2003, januar): *Fair Process: Managing in the Knowledge Economy*. Harvard Business Review, 81 (1), 127-136

Krasnik, B. (2016). Svend Brinkmann: *Sorg siger meget om vores liv*. Kristeligt Dagblad.

Lokaliseret d. 26. april 2018 på: <https://www.kristeligt-dagblad.dk/liv-sjael/svend-brinkmann-skal-forske-i-sorgens-kultur>

Kristiansen, S. (2017). Hermeneutik - teori og metode. I: Järvinen, M. & Mik-Meyer, N.

(Red.), *Kvalitativ analyse: Syv traditioner* (s.153-172). København. Hans Reitzels forlag.

Landsforeningen Liv&Død (u.å). Lokaliseret d. 12. maj 2018 på: <http://livogdoed.dk/>

Lytje, M. (2016a). *Unheard Voices: Parentally Bereaved Danish Students' Experiences and Perceptions of the Support Received Following the Return to School*. England: University of Cambridge. Ph.d-afhandling.

Lytje, M. (2016b). Unheard Voices: Sorgramte danske elevers oplevelser og perspektiver på den støtte, de modtog da de vendte tilbage til skolen. *Tidsskrift for Professionsstudier*, 12(23), 111-114.

Lytje, M. (2017). *Sorg som en mulig diagnose - hvad er status?* (notat). København: Kræftens Bekæmpelse.

Lytje, M., & Bøge, P. (2016). *Stemmer, vi glemmer: Sorgramte danske elevers oplevelse af den støtte, de modtog i forbindelse med at vende tilbage til skolen efter tabet af en forælder*. København: Kræftens Bekæmpelse

Lytje, M., & Bøge, P. (2017a). Læreres og pædagogers møde med børn og unge i sorg. I: Guldin, M., Dyregrov, A. Dyregrov, K., Engelbrekt, P., Bøge, P., Lytje, M.,... Nordenhof, *Jeg vil gerne tale om min sorg: Om hjælp til sorgramte børn og unge* (95-122). København: Akademisk Forlag.

Lytje, M., & Bøge, P. (2017b). *Sorghandleplan 2.0*. København: Kræftens Bekæmpelse.

Mogensen, J. R., & Engelbrekt, P. (2013). *At forstå sorg: Teoretiske og praktiske*

perspektiver. Frederiksberg: Samfundslitteratur.

Nielsen, C. (2013). *Viden om millioner af sørgendes sundhed skal sikre bedre hjælp*. Dr.dk.

Lokaliseret d. 26. april 2018 på:

<https://www.dr.dk/nyheder/viden/naturvidenskab/viden-om-millioner-af-soergendes-sundhed-skal-sikre-bedre-hjaelp>

Ramian, K. (2012). *Casestudiet i praksis* (2.udg.). København: Hans Reitzels Forlag. 2. udg.

Stroebe, M., & Schut, H. (1999). The dual process model of coping with bereavement: Rationale and description. *Death Studies*, 23(3), 197-224.

Strobe, M., Schut, H. & Bout, J.V.D. (2013). Introduction. I: Strobe, M., Schut, H. & Bout, J.V.D. (Red.), *Complicated Grief: Scientific Foundations for Health Care Professionals* (s. 1-10). New York: Routledge.

Tanggaard, L. & Brinkmann, S. (2015). *Kvalitative Metoder - en grundbog*. København: Hans Reitzels Forlag.

Thomsen, T. H., Hansen, H. B., & Busch, C. J. (2014). *Når sorgen bæres sammen. En undersøgelse af folkekirkens sorggruppepraksis*. Løgumkloster: Folkekirkens Uddannelses- og Videnscenter.

Vestergaard, B. (2013). *Fair proces*. Forlaget FAIR PROCES.

Weilguny, M. (2017). Anmeldelse af Facebook-siden, Børn, Unge & Sorg. Lokaliseret d. 2. maj 2018 på: https://www.facebook.com/pg/bornungesorg/reviews/?ref=page_internal

Østergaard, E. E.J (2016). *Svend Brinkmann får millioner til forskning i sorg*. Berlingske.

Lokaliseret d. 5. februar. 2018 på:

<https://www.b.dk/nationalt/svend-brinkmann-faar-millioner-til-forskning-i-sorg>